

Riksintressen KNÖL-kommunerna

www.lansstyrelsen.se/orebro

Riksintressen
KNÖL-
kommunerna

Beställning: Länsstyrelsen Örebro län

Framställt av: Ferrivia AB, avdelningen Miljö & Landskap 2012

www.ferrivia.com

Foton: Anne Philipson Jancke, Kristina Ask & Therese Fast

Författare: Anne Philipson Jancke, Kristina Ask & Therese Fast

Kartor och GIS: Anne Philipson Jancke, Kristina Ask & Therese Fast

ferrivia
rådgivande arkitekter & ingenjörer ab

Innehållsförteckning

Inledning	5		
Regionen, nationen, världen	8		
Fördjupad analys	11		
Bergsmanslandskap	12		
Kalcka – Lerberg	24		
Silvergruvorna	30		
Pershyttan	36		
Skrikarhyttan	44		
Gamla Viken	50		
Västgöthyttan	56		
Siggebohyttan	62		
Finnfall	70		
Järnboås – Finnshyttan – Lindesby	76		
Bondebyn – Järle – Yxe	82		
Hjulsjö	90		
Småstadsmiljöer	96		
Lindesberg	102		
Centala Nora	110		
Centrala Kopparberg	120		
Grythyttan	132		
Herrgårdsmiljö	140		
Hinseberg	144		
		Brunnsmiljö	152
		Loka Brunn	154
		Sockencentrum	164
		Fellingsbro	166
		Referenser	174

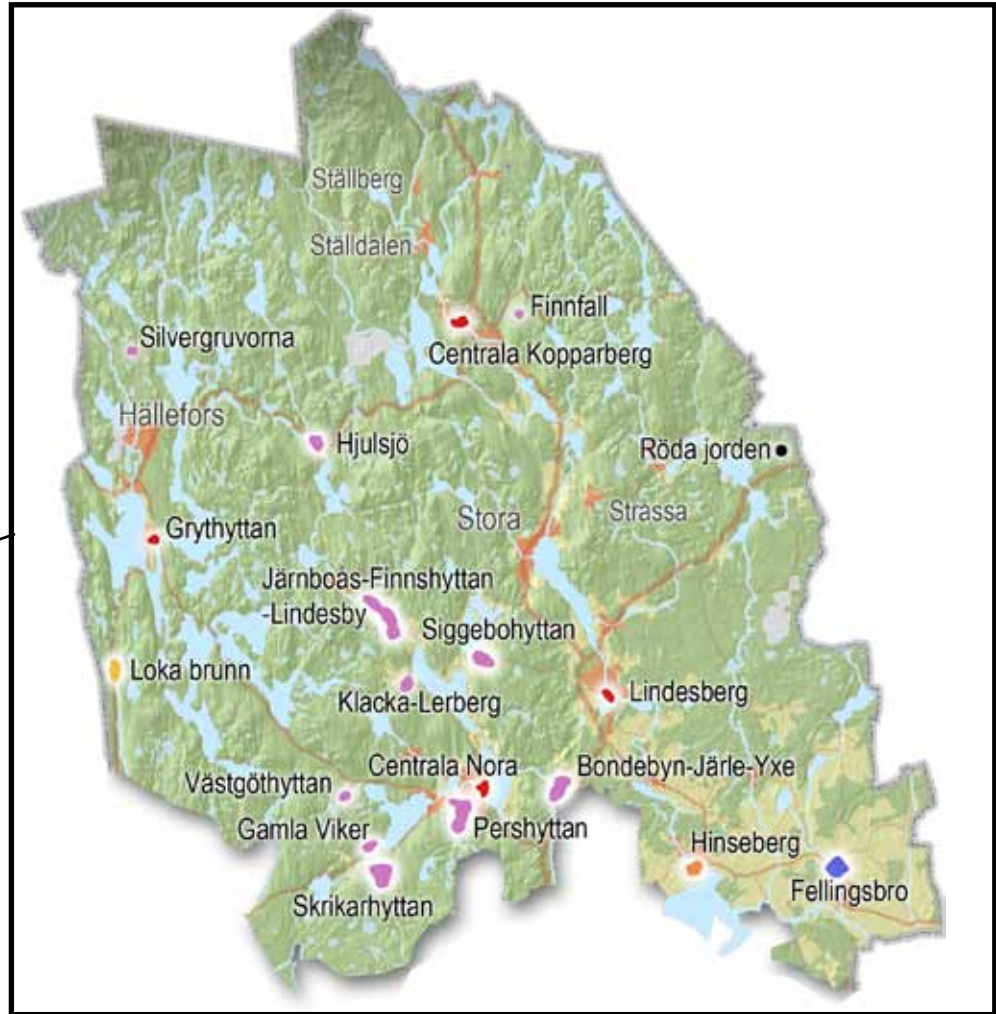
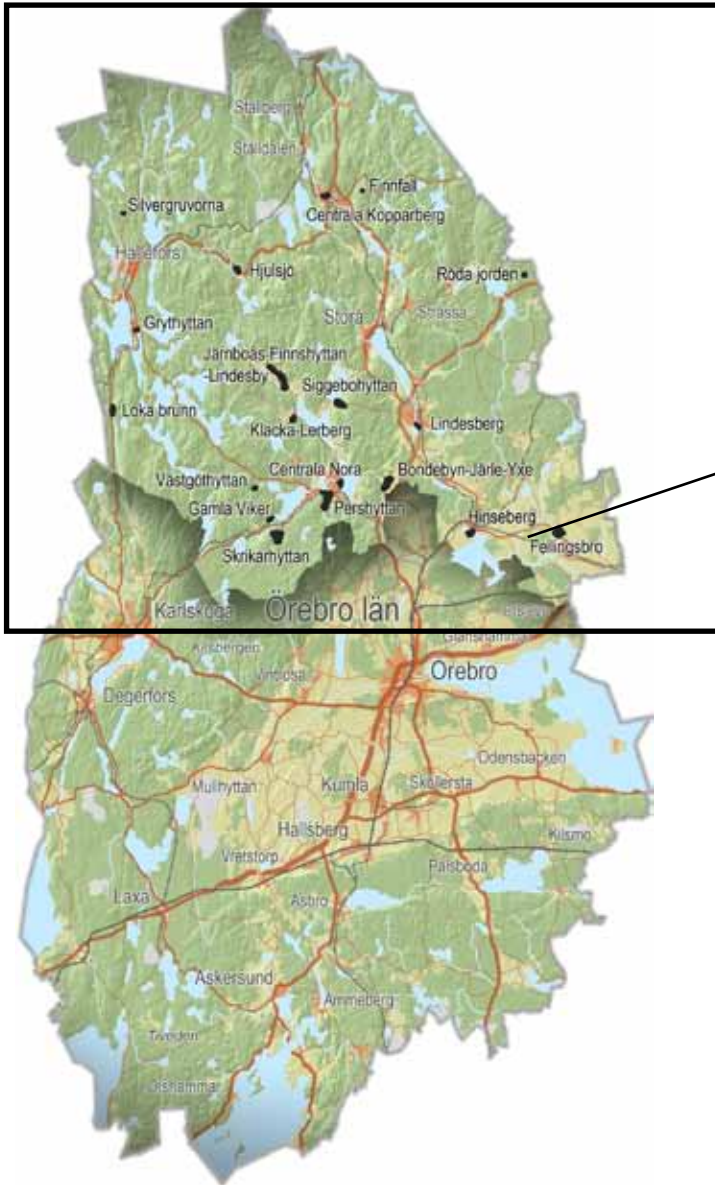
Inledning

Arbetet omfattar fördjupade riksintressebeskrivningar inom de fyra KNÖL-kommunerna, Hällefors, Ljusnarsberg, Lindesberg och Nora i Örebro län. Inom KNÖL-kommunerna finns 19 riksintressen för kulturmiljövärden. De allra flesta (alla utom tre) har direkt och främst anknytning till det historiska bergsbruket och järnframställningen som varit den primära drivkraften bakom miljöernas uppkomst och utveckling. De olika riksintresseområdena representerar olika tidsperioder och nivåer av bergshantering, med en viss övervikt av 1700- 1800 talens bergsmansgårdar och gruvdrift.

Vi har valt att tematisera analysens områden utifrån fem olika huvudteman:

- Bergsmanslandskap
- Småstadsmiljöer
- Herrgårdsmiljö
- Brunnsmiljö
- Sockencentrum

Varje tema inleds med en introduktion för att sätta in de efterföljande riksintresseområdena i ett vidare historiskt och geografiskt sammanhang samt grund för eventuella förändringar av texter. Varje riksintresse beskrivs och analyseras därefter enskilt med en kort bakgrund, förslag på vilka fysiskt avläsbara uttryck som bör kopplas till riksintressets nyckelbegrepp samt en bedömning av brister i nuvarande beskrivning och förslag på förbättringar och justeringar, både av avgränsningar och av innehåll. De fysiskt avläsbara uttryck för riksintressets nyckelbegrepp som listas för varje riksintresse utgör grund för förslag till nya motiv- och uttryckstexter.

- Bergsmanslandskap
- Brunnsmiljö
- Herrgårdsmiljö
- Småstadsmiljö
- Sockencentrum

Sist i analysen av varje område finns en karta där vi försökt förstärka uttolkningen av riksintressenas värdekomponenter geografiskt. Kartorna ska ses som en viktig del av analysen.

Till varje riksintresse hör en kortfattad beslutstext som är indelad i "Motivering" och "Uttryck för riksintresset". Beslutstexternas funktion är att kommunicera den kulturhistoriska intentionen för tillämpning inom kommunal planering. Ett antal begrepp används för att uttrycka riksintressenas landskaps- respektive miljökaraktär. Dessa har en nyckelbetydelse i beslutstexterna, genom att de uttrycker den riksintressanta helhetsaspekt som i första hand ska tillvaratas. I Riksantikvarieämbetets "Landskaps- och miljötyper. En ordlista till riksintresseöversynen" (1996) ges kortfattade definitioner av nyckelbegreppen. Denna har använts för att förtydliga vilka kvaliteter som avses.

I genomgången av områdena har vi försökt arbeta mot den större bild av Bergslagen som tecknas i introduktionen. Vi har lagt fokus på frågan om vad som motiverar utpekandet av riksintresset och i mindre grad uppehållit oss vid allmänna värdebeskrivningar.

En allmän iakttagelse som kan göras vid en genomgång av Bergslagens riksintressen (inte bara i Örebro län) är det starka teknik- och bergshistoriska fokuset. Detta är inte på något sätt omotiverat men samtidigt är det uppenbart att det socialhistoriska perspektivet i regel saknas, både när det gäller en illustration av det patriarkala Bergslagssamhällets sociala skiktningar och ojämlikhet men också de välfärdsinsatser och sociala reformer som kommit till konkreta uttryck i Bergsla-

gen. Ur ett riksintresseperspektiv finns det ett behov av miljöer som berättar om 1950–60-talens enorma tillväxt, framtidstro, folkhemmet och välfärdssamhället framväxt. Under folkhemsepoken fick hemmet en ökad betydelse politiskt. Genom goda bostäder skulle fattigdomen och klassamhället byggas bort. Bostädernas utveckling följer en idéutveckling om hemmets roll i samhället och speglar därmed också på ett tydligt sätt kvinnornas och barnens situation i Bergslagen. Vi har i möjligaste mån sökt lyfta fram och tydliggöra sådana komponenter i de befintliga urvalen av områden. Men vi inser också att det delvis handlar om en perspektivförskjutning i kulturmiljövårdens ansatser som till stora delar ligger utanför ramen för detta uppdrag.

Avgränsningen av riksintresset Röda jorden har bedömts vara felaktigt inritad. Röda jorden utgörs enligt det kulturhistoriska motivet av en fornlämningsmiljö med lågtekniska järnframställningsplatser och därtill hörande råvaruområde från järnålderns inledningskede. Inom den nuvarande avgränsningen finns dock inga registrerade förhistoriska järnframställningsplatser. Ett flertal fornlämningar finns däremot i närområdet. Eftersom det inte har varit möjligt att fastställa vilket område riksintresset avser, har röda jorden utgått ur bedömningen.

Regionen, nationen och världen

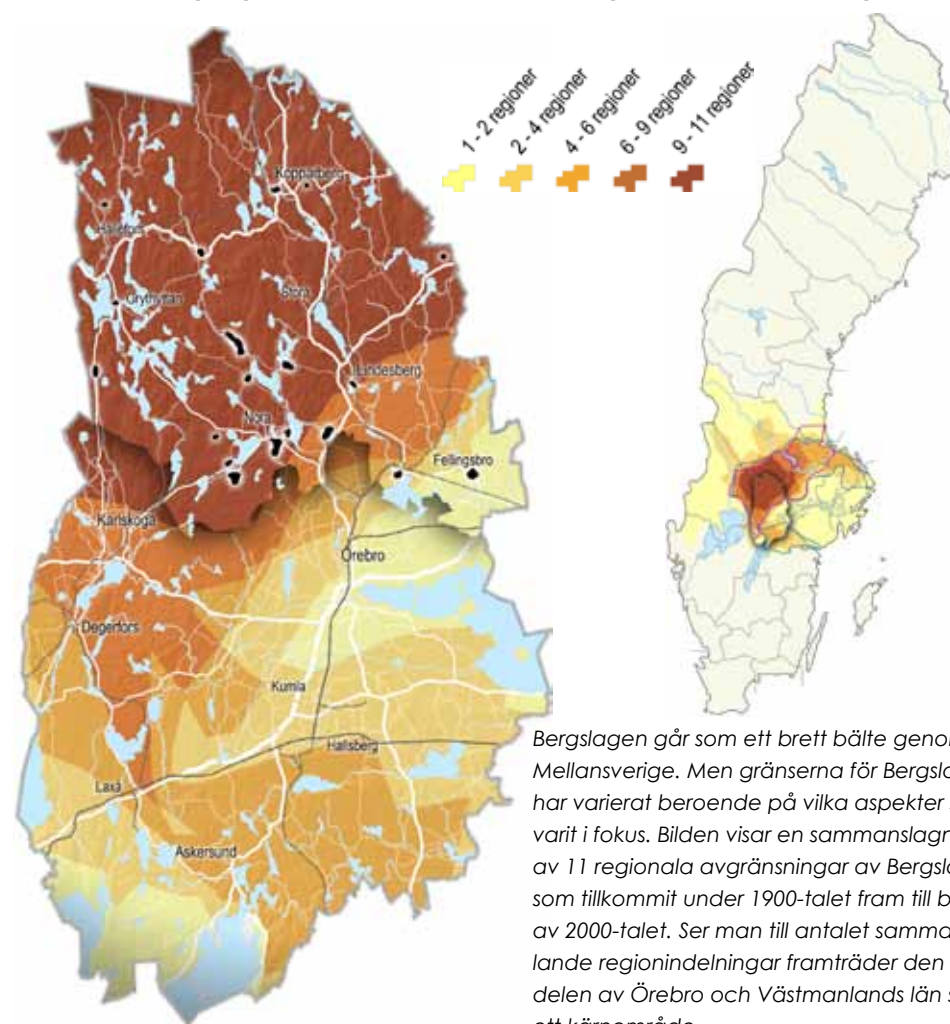

Det kan idag vara svårt att föreställa sig Bergslagen som Sveriges ekonomiska medelpunkt, som en region varifrån svenskt näringsliv påverkats och formats under hundratals år. Som en region där sociala reformer och välfärdssystem tidigt utvecklats och bidragit till den moderna svenska välfärdsstatens framväxt. Det kan också vara svårt att föreställa sig Bergslagen som en av världens viktigaste industriregioner som inte bara försåg världen med järn och stål utan också bidrog till att utveckla och sprida teknik och innovation av global betydelse. Bergslagen var också mottagare av impulser utifrån. Genom den omfattande invandringen från framförallt länder som Finland, Tyskland och Holland utgjorde området tidigt en internationell miljö.

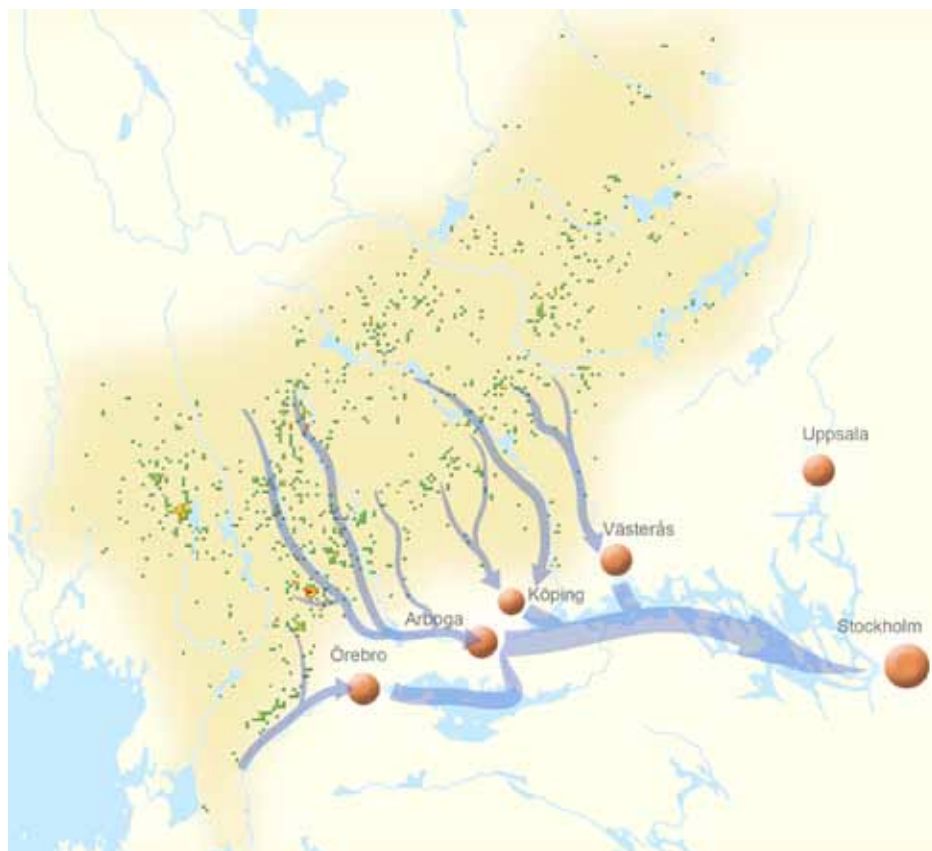
Ordet "bergslag" syftar ursprungligen på den särskilda lag som reglerade bergbruket. Senare överfördes betydelsen till det geografiska område där lagen gällde. Någon precis avgränsning finns inte men grovt sett sträcker sig Bergslagen som ett bälte genom Mellansverige med den norra delen av Örebro och Västmanlands län som kärnområde. "Bergslagen" har idag en dubbelbottnad betydelse, synonymt med röda bergsmansgårdar, gruvor, hytttruinerna som skymtar i hallonsnåren vid porlande bäckar i ett landskap som gjort för genuina upplevelser och turism, men samtidigt en marginalbygd som kämpar för sin överlevnad i en allt mer urbaniserad värld. Mitt i det levande landskapet finns fickor av övergivenhet och förfall, ett slags öde tivoli där karusellerna inte längre snurrar. Bergslagens övergivna platser är på samma gång en påminnelse om modernitetens glansdagar som en spegling av den nedbrytande dynamik som hör samman med den

industriella strukturomvandlingen. På få andra platser flätas det moderna samhällets framsidor och baksidor samman i en geografi av utveckling och nedgång tydligare än i Bergslagen.

De riksintressanta miljöerna i Bergslagen blir många gånger punktvisa och ibland fragmentariska nedslag

i en större näringsgeografisk och politisk kontext som påverkat Sveriges utveckling i närmare tusen år. Men sammankopplade med bergslagslandskapet och dess många hyttor, bruk, gårdar, gruvor, slagghögar och gruvlavar som relief, utgör de viktiga komponenter i berättelsen om bergsbrukets storhetstid och ambitioner samt om den industriella nedgången och strukturo-

Järnets väg följde ett vitt förgrenat system för transporter nämligen vattnet. Städer som Köping, Västerås, Arboga och Örebro växte fram som handels- och utskleppningsorter utmed vattendragen som avvattnar Bergslagsområdet. Härifrån gick järnet från Bergslagen vidare till exporthamnen i Stockholm

vandlingens ekonomiska och sociala effekter. Bergslagslandskapet har därför en av huvudrollerna i den större berättelsen om Sverige som nationsbygge, om välfärdsstatens framväxt och framgångar, om industrisamhällets kriser och om det svenska samhällets väg in i en globaliserad ekonomi.

1600-talet
1700-talet

Under 1600-talet gick järnexporten mot Holland, Tyskland, den Baltiska och Brittiska marknaden. Under 1700-talet ökade den Brittiska och latinska marknaden med Frankrike och Portugal i centrum medan Hollands betydelse minskade. Sveriges järnexport, huvudströmmar. Källa SNA 2011.

Fördjupad analys

BERGSMANSLANDSKAP

Bergsmansgården tornar upp sig på höjden ovanför sjön. Omgiven av ett småbrutet odlingslandskap. Eller så dyker den plötsligt upp bakom ett krön i skogen. Vanligen röd. Fast det finns rosa-, gul-, och vitmålade också. De allra flesta har skorstenar av järn. Några ser mycket gamla ut. Kanske utformade med fyrkantiga gårdsformer. En del är små. Andra är stora och ståtliga, utstrålar välstånd, och kräver uppmärksamhet. Här och var ligger de samlade i klungor blandade med andra byggnader för olika ändamål och från olika tider. Om man inte känner till Bergslagen kan man som Nils Holgersson på sin resa genom Sverige undra hur det kommer sig att det finns så många just här?

"Vad är det för folk, som bygger så stora gårdar mitt i skogen, där det inte finns någon åker?" ropade pojken neråt marken. Tuppen gick på sopbacken och svarade honom genast. "Gammal bergsmansgård. Gammal bergsmansgård", gol han. "Åkrarna ligger under jorden. Åkrarna ligger under jorden".

I Örebro län finns några av Sveriges äldsta områden för järnframställning. De många ortnamnen på -gruv, -bruk, -hytta och -hammar vittnar om det tidiga och rika industrihistoriska arvet. På få andra platser kommer geologins, topografins och hydrologins betydelse till tydligare uttryck än i bergslagslandskapet bebyggelse. Avgörande för bergsmansbyarnas lokalisering var förstas en rik malmfyndighet men det behövdes också skog till kol och vatten som energikälla. Om det är befogat att tala om en gemensam nämnare för bergslagens landskap så är det kombinationsbruket av järnet, skogen och vattnet. Statens inflytande var också stort eftersom det var kronan som hade nyttjanderätten över alla malmfyndigheter, större vattendrag och obebyggda skogar. En rätt som kunde överlåtas genom utfärdande av så kallade bergsprivilegier.

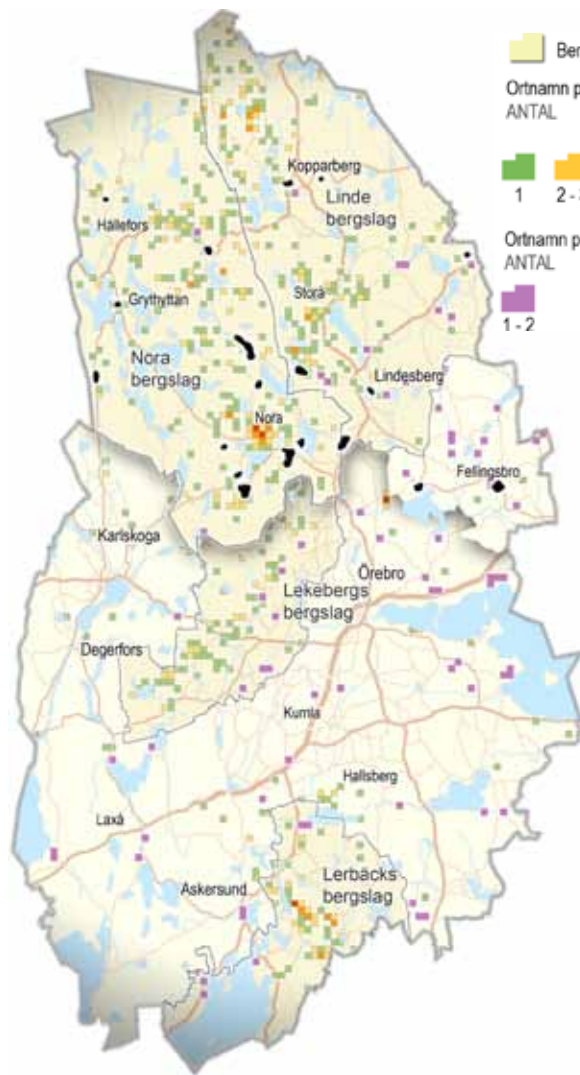
Bergsbruk...

Bergsbrukets rötter finns i medeltiden. Masugnar och brytning av malm från gruvor ersatte då den tidigare så kallade lågtekniska järnframställningen som baserades på myrmalm eller rödjord som hämtades ur mossar, vattendrag och sjöar. Järnhanteringen var redan tidigt hårt knuten till statens intressen och var under lång tid landets mest avancerade industri. Bergsbruket krävde en sofistikerad organisation för att länka samman gruvor, hyttor, bruk, transporter och energiförsörjning. Till en början bedrevs bergsbruket helt av bergsmän som var självägande bönder med andelar i gruvor eller hyttor. De arbetade i samfälligheter eller kooperativ. Hyttorna och gruvorna ägdes gemensamt men arbetet sköttes familjevis. Byar uppstod kring hyttorna och hyttbackens bebyggelse bestod av såväl

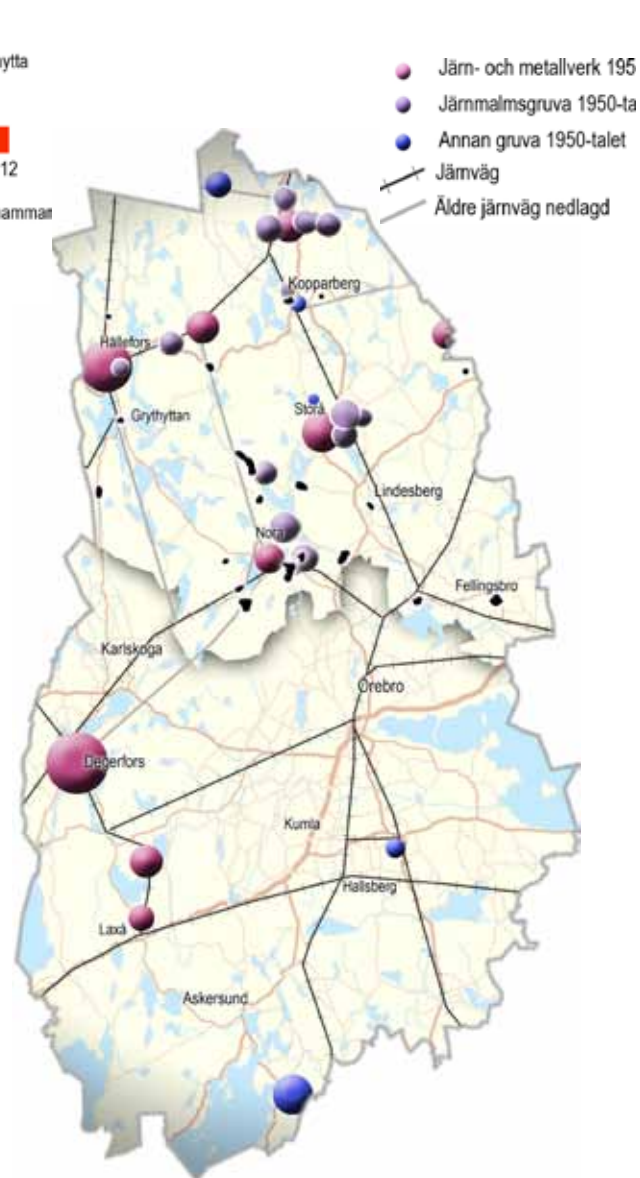
gemensamma byggnader som enskilt ägda gårdar. När transportsystemet utvecklades kom malmfyndigheternas placering att spela mindre roll och gruvan kunde då ligga flera mil från gården.

.....och jordbruk

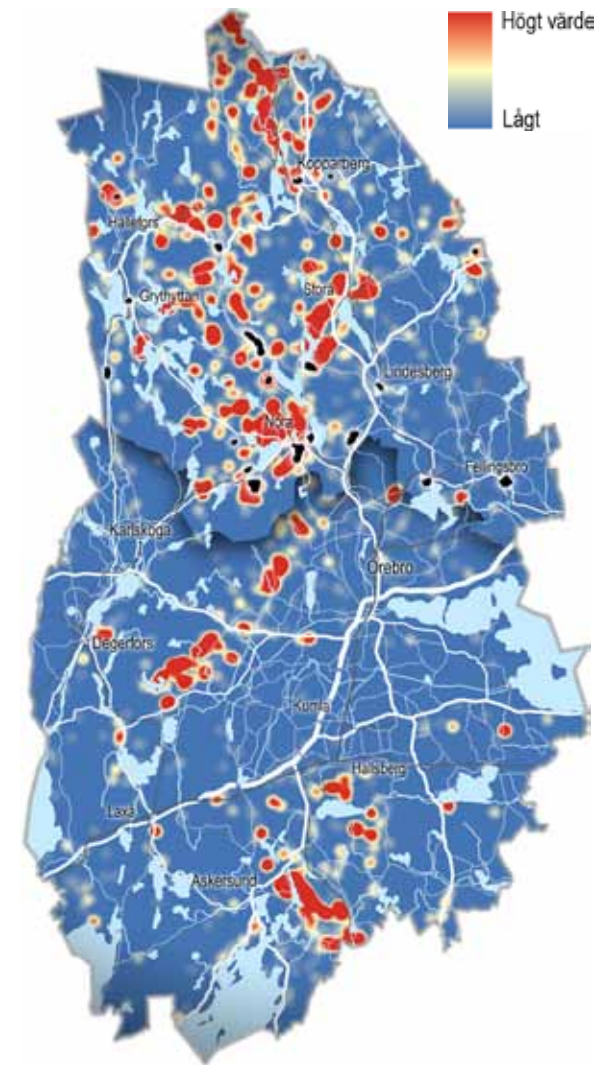
Bergmännen kombinerade bergs- och gruvdriften med jordbruk i varierande grad. Till bergsmansbyn hörde enskilda gårdsskogar som användes för timmer och kolning. Hyttlaget kunde också ha tillgång till allmanningsskog som gav ved, bete och byggnadsvirke. Jordbruket var främst inriktat på boskapsskötsel då förutsättningar för storskaligt åkerbruk saknades och behovet av dragdjur var stort. Stora delar av marken användes därför till foderodling och bete. Bergslagens vågiga bergkullterräng medgav olika grad av odlingsmöjligheter. För bergsmansgårdar belägna i större dalgångar var förutsättningarna för jordbruk relativt goda. Långt bättre än för de hyttbyar som uppstod i ren skogsbygd där odling och ängsbruk var hänvisad till moränen. Eftersom bergmännen försörjde sig genom mångfaldens ekonomi var deras hushåll i regel större än slättböndernas. De redovisade ofta större förmögenhet och deltog aktivt i jordbrukets förnyelse och i det lokala politiska livet i början av 1800-talet.

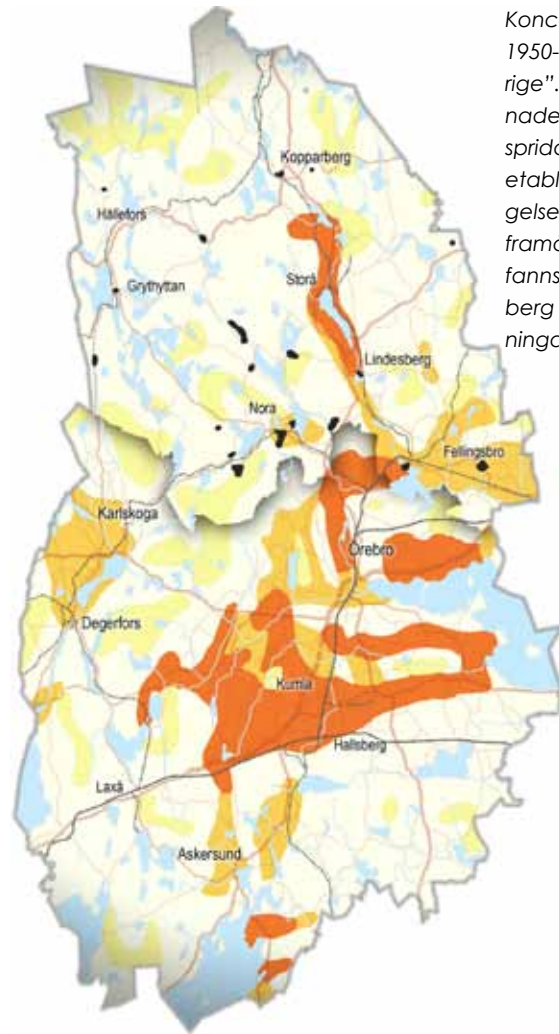
Statsmakten strävade efter en geografisk arbetsdelning mellan bergsmännens tackjärnsframställning och de privatägda järnbruken där tackjärnet förädlades till stångjärn. Ortnamnen på -bruk och -hammar visar en större spridning till trakter utanför de utanför den traditionella bergsmansbygden, där bergsmännens gruvor och hyttor låg.

Den traditionella bergsmanskulturens geografiskt utspridda järnhantering kom under 1800-talet senare del att omvandlas. Utvecklingen gick mot kostsamma och storskaliga produktionsanläggningar. Järnhanteringen koncentrerades efterhand till några få storföretag.

Fornlämningar med koppling till bergsbruk.

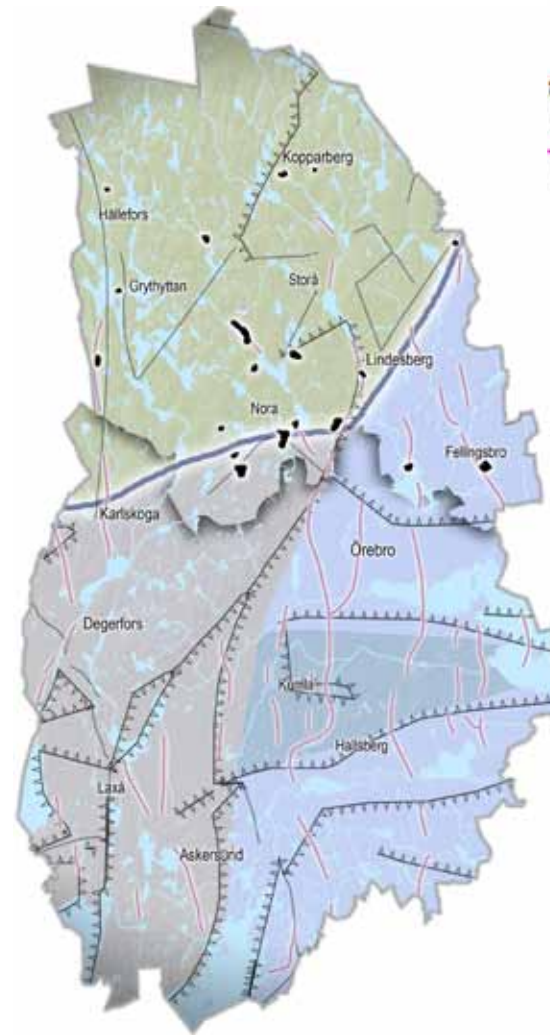

Koncentrationen av gårdar i Örebro län på 1950-talet, bearbetat efter "Atlas över Sverige". Det skogliga Bergslagen kännetecknades av småskaliga odlingsbygder och spridd bebyggelse. Över högsta kustlinjen etablerades den fasta jordbruksbebyggelsen sent, framförallt från 1500-talet och framåt. En större koncentration av gårdar fanns i centralbygderna kring Nora, Lindesberg och på Fellingsbroslätten där förutsättningarna för jordbruk var goda.

Gårdstäthet/km²

- > 7 gårdar
- 3 - 7 gårdar
- Enstaka gårdar
- < 0,5 gårdar

- Sprickzon
- Förkastning
- Äs
- Norrlandsgräns
- Bergkullterräng
- Höjt och uppbrutet subkambriskt peneplan
- Slätt på sedimentär berggrund
- Subkambriskt peneplan

Genom Örebro län löper många gränser som skiljer norr från söder i landet.

- Limes norlandicus
- Nordgräns för ekens utbredning
- Nordgräns för högmossar
- Nordgräns för medeltida städer
- Nordgräns för runinskrifter
- Sydgräns för fåbodväsendet

Genom länet går skiljelinjen mellan det nordsvenska barrskogsdominerade höglandet och det lövskogspräglade mellansvenska slättlandet. Norrlandsgränsen är inte bara en växtgeografisk gräns utan också en kulturgeografisk. Mellan de olika naturgeografiska regionerna finns skilda förutsättningar för hur människan har kunnat bruka landskapet. Det flacka mellansvenska slättlandet har gett goda möjligheter till storskalig odling medan det bergiga höglandet varit inriktat på bergsbruk, gruvdrift och boskapsskötsel med endast små möjligheter till odling.

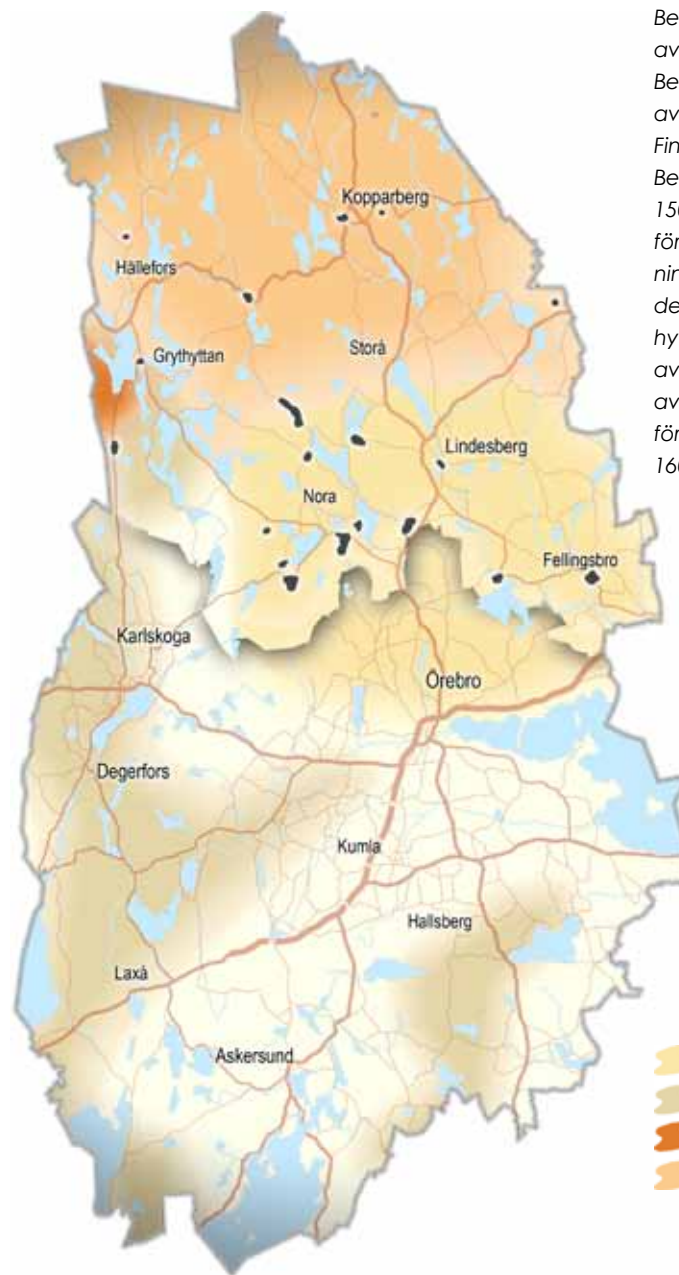
Ett mångkulturellt landskap

Länge var de stora skogarna i Bergslagen glest befolkade med avlägsna i det närmaste väglösa och obebodda skogstrakter. Möjligheterna till odling var begränsade och den fasta jordbruksbebyggelsen etablerades sent. Det var först med finnkolonisationen och bergsbrukets stora expansion, under 1500-talets slut och 1600-talets början, som skogarna började befolkas i högre grad. Invandringen uppmuntrades av kronan genom en medveten nyodlings- och kolonisationspolitik eftersom den på sikt ökade skatteintäkterna. Svedjebrukande finska nybyggare och småjordbruk som hörde till torpare och bergsmän som arbetade i gruvor och hyttor skapade öar av öppen mark och bebyggelse i skogarna. De finska invandrarna var ofta bergskunniga och hittade ibland själva fyndigheter som kunde brytas. Flera av skogsfinnarna blev efter en tid bergsmän.

Bergslagen är på många sätt präglad av mötet mellan många kulturer. Bergsnäringen organiserades genom arbetskraftsinvandring, tekniskt kunnande och kapital från länder som Finland, Holland, Tyskland, Belgien, Frankrike och England. Under 1500-talet värvades tyska arbetare och experter som förde med sig kunskap om brytningsteknik, kraftutvinning och nya smidesmetoder. Det utländska kunnandet hade en stor betydelse för blomstringen av det svenska bergsbruket.

Bruksbygd tar form

Under 1500-talet utvecklades bergsbruket kraftigt genom att kronan anlade kronobruk som framställde så kallat stångjärn. Under stormaktstiden genomfördes regleringar för att staten skulle kunna utnyttja näring-

Bergslagen uppfattas ofta som något av det mest svenska som finns. Men Bergslagen är på många sätt präglad av mötet mellan många kulturer. Finska nybyggare koloniserade Bergslagens skogsområden under 1500-1600-talen. Tyska bergsmän förde med sig ny kunskap om brytningsteknik, kraftutvinning och smidesmetoder och värvades till gruvor, hyttor och hamrar under en period av 300 år. Vallonerna var en ny våg av invandrare som fick stor betydelse för det svenska bergsbruket under 1600-talet.

ens potential bättre. Avkastningen från bergsbruket var nödvändigt för att kunna finansiera de många och långa krigen. Bergsbruket fick en fastare organisation genom inrättandet av Bergskollegium, kronans ämbetsverk med uppgift att leda och kontrollera bergsbruket. Härifrån utgick en rad förordningar när det gällde gruvor, skogar, anläggandet av hyttor, hammarsmedjor, arbetskraft och försäljning, som bildade det ramverk bergsbruket styrdes av och verkande inom.

Kapitalkrävande bruk

Utländska handelsmän och industrialister blev engagerade i den svenska järnhanteringen. Staten hade lånat pengar för att bekosta Sveriges krigföring i Europa. Som betalning för lånen erbjöds de utländska finansierarna att arrendera eller överta kronans egna bruk. Dessutom investerade inhemska ståndspersoner och borgare i järnhanteringen, vilket var nödvändigt då bruken var mer kapitalkrävande än hyttorna. Brukpatronerna framträdde som en stark grupp inom bergsnärningen.

Gränsen skärps mellan bergsmans- och bruksbygd
På grund av träkolets betydelse i järnhanteringen blev regleringar av skogstillgångar ett viktigt inslag i bergverkspolitiken. Statsmakten strävade efter en arbetsdelning mellan bergsmännens kooperativa näring och de privatägda järnbruken som hade monopol på stångjärnstillverkningen. Bergsmännens uppgift var att bryta malmen och framställa tackjärn medan järnbruken förädlade tackjärnet till smidbara stångjärn, som länge utgjorde Sveriges viktigaste exportprodukt.

Under 1600-talet och fram till 1700-talets mitt stod Sverige för runt en tredjedel av den europeiska järnproduktionen. För att minska konkurrensen om skogstillgångarna förlades bruken vanligen utanför den traditionella bergsmansbygden där bergsmännens gruvor och hyttor låg. Även om man inte helt lyckades med denna geografiska arbetsdelning kom vissa delar av länet att bli mer bruksdominerade medan andra präglades av bergsmän och bönder. Gränsen mellan bergsmans- och bruksbygd skärptes.

Koncentration och kris

Under 1800-talet förändrades villkoren för bergsmännen. En rad tekniska innovationer och liberala idéer om näringsfrihet ledde till att det gamla privilegiesystemet stegvis föll sönder. Stora delar av den äldre bergsnärningen slogs ut och mängder av järnbruk och hyttor lades ned. Den så kallade "bruksdöden" drabbade många småbruk då staten inte längre skiftade ut naturtillgångarna. Hyttlagen upplöstes och bergsmännens hyttor och gruvor köptes upp av ett fåtal aktiebolag. Variationen inom järnhanteringen försvann till förmån för den moderna, storskaliga och geografiskt koncentrerade industrin.

Järnvägens betydelse

En förutsättning för koncentrationen av produktionen var järnvägen som inledningsvis anlades med stöd av de ledande företagen. Med järnvägen ökade varuflödet och rörligheten i samhället dramatiskt. Transportkostnaderna minskade med stora ekonomiska vinster för industrin som följd. Genom järnvägarna skapades nya samhällen där industrier, handel och hantverk blanda-

des med bostäder. Urbaniseringen satte fart och den tidigare agrara ekonomin förändrades i grunden.

Industrin stabil försörjare

I bruks- och gruvsamhällen som dominerades av en stor arbetsgivare utvecklades starka lojalitetsband mellan storföretaget och samhället. Industrin blev en stabil försörjare med inflytande i samhällets alla funktioner. Hela bostadsområden för arbetare och tjänstemän planlades direkt av industrin, som ofta blev mönsterbostäder i moderniseringen av Sverige.

Skogsbruket tar över

För bergsmännen blev jord- och skogsbruket något av en räddning och trävaruindustrin kom att överta rollen som huvudnäring för många av de större bruken. Behovet av byggnadstimmer, sågat virke och pappersmassa ökade till följd av byggnadsexpansion och ökad industrialisering i Europa. Bruk och gruvbolag började köpa upp stora skogsarealer och ägandet samlades i färre händer. Idag är omkring hälften av bergslagsskogarna bolagsägda.

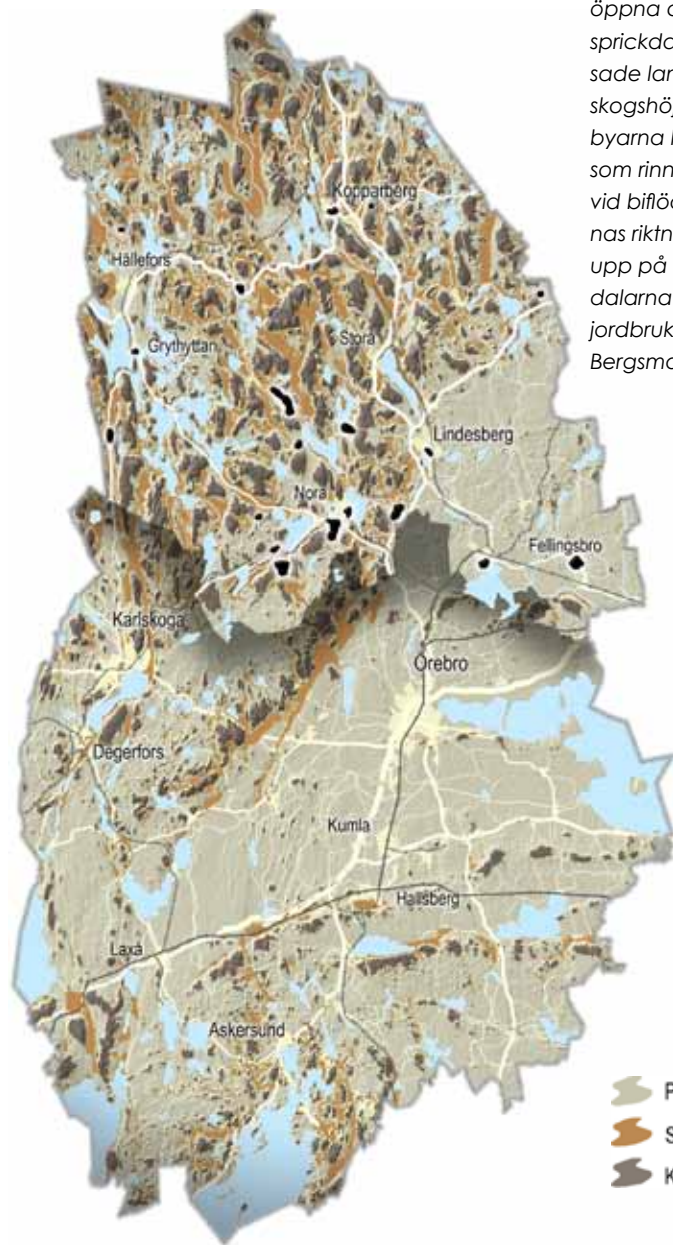
Arbetets landskap.....

Bergslagen är ett arbetets landskap som under lång tid formats av människors muskelkraft. Regionens rika järnmalmsfyndigheter och långa industriella tradition bidrog till välfärd och ekonomisk tillväxt i hela landet. Med gruv-, järn- och stålindustrins nedgång förändrades förutsättningarna dramatiskt. Bergslagen blev en krisregion, ett marginalområde med negativ befolkningsutveckling. Många samhällen krympte och "kostymen" blev alldeles för stor. Denna avfolkning präglar ännu stora delar av skogsbygden.

Även jordbruket sker idag i minskande omfattning. Det är framförallt bete och vallodlingar som håller det småskaliga landskapet öppet. De småskaliga odlingsmarker som utvecklades runt bergsmansbyarna i skogsbygden har under 1900-talets jordbruksreformer nästan helt försvunnit. Kvar står bergsmansgårdarna. Till synes omotiverat många och stora i en bygd i avsaknad av större jordbruksresurser.

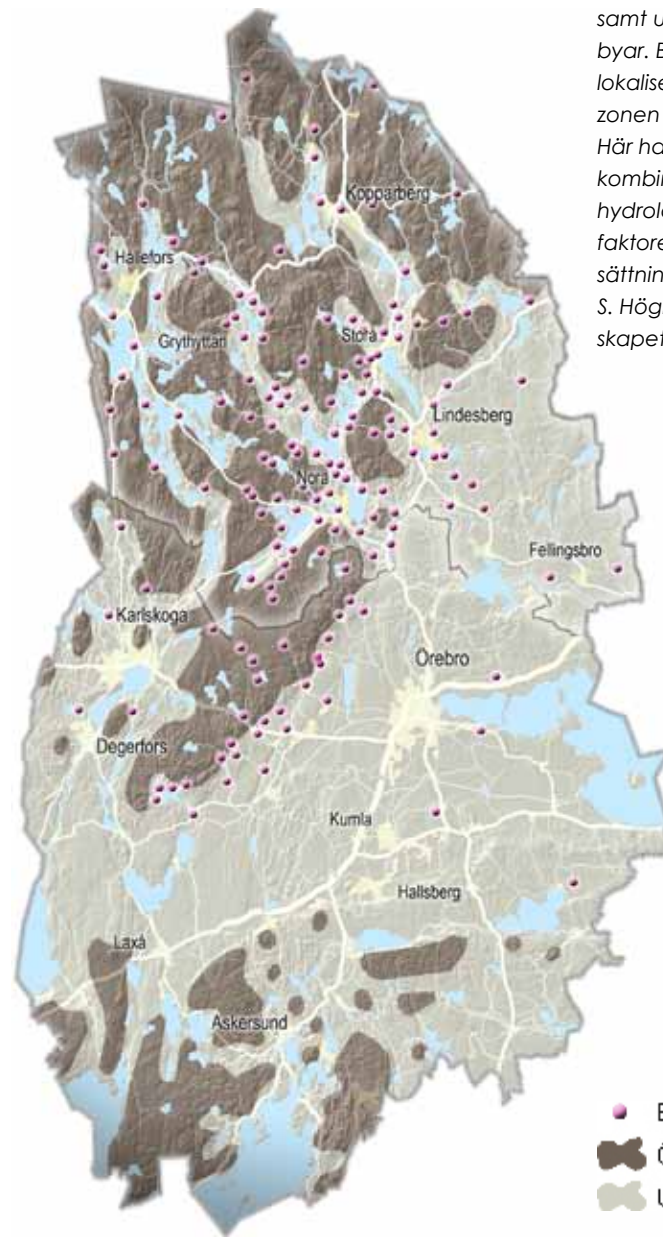
.....blir upplevelsernas landskap

Bergsbruket har ibland efterlämnat både vackra och dramatiska landskap. Djupa gruvhål som bildar revor i berget, stora varphögar och industrilämningar. På många platser runt om i Bergslagen finns en stark identitet kring bergsbruket. Det äldre industrilandskapet kring hyttorna, masugnarna och gruvorna är idag en uppskattad källa till upplevelser som lockar besökare och turister. En påminnelse om bergslagens tidigare roll i den globala ekonomin finns i de långt gångna planerna på att återuppta gruvbrytningen i flera av de gamla bergslagsgruvorna. När malmpriserna ökar, ökar också intresset för Bergslagens slumrande resurser med de nya förutsättningar detta innebär för Bergslagens människor och landskap.

Bergslagens vågiga bergkullterräng växlar mellan sprickdalar, myrbäckken, sjöar och skogshöjder. Den öppna odlingsbygden är knuten till sprickdalarna och bildar väl avgränsade landskapsrum med vatten och skogshöjder som fond. Bergsmanbyarna ligger ofta intill vattendragen som rinner i dalgångsbottnarna eller vid biflödena tvärs över dalgångarnas riktning. Gårdar som ligger längre upp på höjdpartier mellan sprickdalarna har haft mer begränsade jordbruksresurser. Källa S. Höglin. 2008. Bergsmanlandskapet-en översikt.

- Plant
- Spickdal/dalgång
- Kuperat

Byar med ortnamn på –hytta samt uppgifter om belagda hyttbyar. Bergsmanbyarnas lokalisering är ofta knuten till zonen kring högsta kustlinjen. Här har den sammanfallande kombinationen av topografiska, hydrologiska och mineralogiska faktorer gett särskilt goda förutsättningar för järnhantering. Källa S. Höglin. 2008. Bergsmanlandskapet-en översikt.

- Bergsmansgård
- Över högsta kustlinjen
- Under högsta kustlinjen

Kvinnor i gruvarbete

Gruvarbete betraktas ofta som en typisk manlig sysselsättning men länge stod även kvinnor och barn för en betydande del av arbetskraften i gruvorna. Vid de mindre bergsmannagruvorna sköttes arbetet säsongvis och sedan gammalt betraktades hushållet som den grundläggande arbetsenheten. Gårdens överlevnad var beroende av att hela familjen hjälpte till. Kvinnor arbetade i gruvor sannolikt redan under medeltiden. När männen var ute i ständiga krig ökade andelen kvinnor i gruvorna, i perioder arbetade fler kvinnor än män i vissa gruvor. Kvinnorna utförde i stort sett samma arbete som männen både i gruvorna och i hyttorna. Enligt lagen stod en gift kvinna under mannens förmyndarskap. Mannen/husbonden representerade hushållet utåt. Som änka kunde kvinnan däremot fortsätta verksamheten på egen hand och bli formellt ansvarig för hushållet. Kvinnans roll i gårdens ekonomi synliggjordes därmed rent juridiskt.

Under mitten av 1800-talet sjönk antalet kvinnliga gruvarbetare successivt för att till slut försvinna helt. När gruvedriften utvecklades till industriellt storföretag blev gruvarbetet en professionell heltidssyssla som inte längre kombinerades med andra sysslor. Männen anställdes av gruvbolagen medan kvinnorna blev hänvisade till arbeten ovan jord eller i hemmen. År 1900 infördes en lag som förbjöd kvinnor och pojkar under 14 år att arbeta under jord

i gruvor eller stenbrott. Lagen, som gällde ändra fram till 1970-talet, hindrade kvinnor att utbilda sig till bl. a. bergsingenjörer. Under 1900-talet har gruvarbetare därför varit ett utpräglat manligt yrke. Situationen har dock förändrats. Idag arbetar kvinnor i flera olika befattningar i gruvorna i norra Sverige.

Nya Kopparberg (Kaveltorp). Kopparberg 1897. Fotografi av Hellfrid Gillberg (Från Jernkontoret).

Bergsmännens arbete under året

Fram till 1600-talet stod bergsmännen för hela produktionskedjan. De bröt malm ur gruvan, stod för kolning och tackjärnsblåsning i hyttan, smide i smedjan och till sist även transport av produkterna. Sedan kom ståndspersoner att successivt ta över delar av verksamheten och bergsmännens roll blev att ansvara för gruvedrift och tackjärnsblåsning.

Kolmila, 1901. Oljemålning av Anshelm Schultzberg

Bergsmännens arbete fördelades över året på de olika näringsfängerna bergsbruk och jordbruk. Vinterns slädföre utnyttjades för transporter av malm och kol mellan gruvan, skogen och hyttan. Under vintern arbetades det också i gruvan där malmen bröts. Till våren satte vårbruket och förberedelser inför tackjärnsblåsningen i gång. Hyttan blåstes när det var mycket vatten i vårbäcken. Innan blåsning kunde ske skulle först malmen rostas och bokas. Under våren fälldes också virke till milorna. Sommarsäsongen bestod av hårt arbete i gruvorna och insatser i jordbruket. Vinterfoder skulle framskaffas i form av höskörd och lövtäkt och säden skulle skördas. Under sommaren förbereddes också höstens kolning och arbete i gruvorna förekom även under sommarhalvåret. Arbetet under hösten bestod av potatisplockning, tröskning och slakt förutom att ta hand om kolmilorna som tändes och vaktades. Milorna skulle sedan rivras och kolen samlas i kolhus i väntan på snön som skulle möjliggöra transport till hyttan.

Arbetet i såväl bergsbruket som jordbruket utfördes av bergsmanshushållet, d v s bergsmannen, hans hustru och barn samt eventuella pigor och drängar.

Bergsmansgården

Bilden som dyker upp när vi tänker på en bergsmansgård är ofta ett ståtligt hus i två plan flankerat av flyglar. Bergsmansgårdarna varierar dock mycket i storlek och utformning. Byggnadsbeståndet kan i en och samma by eller bygd variera mellan allt från små enkla enkelstugor, till parstugor och storslagna herrgårdsliknande byggnader.

Bergsmansgårdarna skilde sig till en början inte mycket från jordbruksbebyggelsen. Bergsmännen hade dock goda kontakter utanför landet och kom att införa nyheter inom husbygandet långt innan bönderna. Under 1800-talet började man uppföra ståtliga bergsmansgårdar i form av salsbyggnader med sexdelad plan som var vanlig i högre ståndsmiljöer. Under denna period fick dock järnhanteringen allt mindre betydelse för bergsmännen till förmån för jord- och skogsbruk samtidigt som samhället genomgick en större social och ekonomisk differentiering. Bergsmännen övergick ofta till att bli jordbrukare i trakter med relativt goda jordbruksresurser och blev inte sällan traktens största. En av orsakerna till bergsmännens framgång som jordbrukare var att de ofta hade bättre förutsättningar än många "vanliga" bönder. Järnhanteringen hade genererat ett ekonomiskt välstånd och de kunde också producera sina egna jordbruksredskap.

De bergsmansgårdar vi ser som typiska idag uppstod främst under första hälften av 1800-talet, slutet av bergslagens ekonomiska storhetstid för järnframställning. Till bergsmansgården hörde en rad ekonomibyggnader såsom stall och loge, smedja, bodar för olika ändamål mm. Av dessa finns få bevarade idag.

En av bergsmansgårdarna i Västgötahyttans bergsmansby

Typiskt för många bergsmansgårdar är de krönte skorstenarna i gjutjärn

Järnlströmsgården i Pershyttan

Klacka - Lerberg

INDUSTRIMILJÖ

Klacka-Lerberg gruvområde vittnar om Bergslagens månghundraåriga gruvhistoria. Ett dramatiskt industrilandskap med trolsk stämning, djupa gruvhål, stollgång och unika malmtorg med kvarliggande malmupplag som fortfarande väntar på fördelning bland gruvdelägarna.

Klacka - Lerberg

[T 36] (Nora sn)

Motivering:

Industrimiljö, järngruvsområde med spår av olika brytningstekniker. (*Gruvmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Gruvområde med ett 40-tal gruvhål omgivna av skrotstensvarp, schakt och gångar från olika tidsepoker med spår efter tillmakning eller krutsprängning. Klacka odalfält har unikt malmtorg med kvarliggande malmupplag.

Centrala begrepp

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppfordring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Klacka-Lerberg Gruvpark

På Klacka-Lerbergs gruvfält har malm brutits sedan 1300-talet. Gruvområdet är beläget i gränsen mellan byarna Lerberg och Kåfallatorp. Här har stora mängder järnmalm hämtats upp genom århundradena för att fraktas till hyttor i trakten. I Klacka-Lerberg finns gruvhål med spår av flera brytningstekniker, från den äldsta tidsödande tillmakningsmetoden då berget eldades så det spack och kunde brytas loss, till sprängning av gruvgångar med sprängämnen. I gruvparken finns ett 30-tal gruvhål, malmtorg och sprängstenshögar. På malmtorgen samlades den brutna malmen som efter säsongens slut skulle lottas ut mellan mellan delägarna i gruvan. I gruvparken kan man ännu finna malmhoppar som ligger kvar på malmtorgen i väntan på fördelning.

Konungastollen

I takt med att gruvbrytningen åt sig allt längre in i berget blev uppfordringen av malm och uppumpning av vatten allt bevärligare. En vågrät gruvgång, den sk Konungastollen, som både kunde dränera gruvan och transportera ut malmen började byggas 1761. Den 270 meter långa gruvgången tog hundra år att färdigställa eftersom man under arbetets gång fann nya malmstråk att bryta. I den långa gruvgången finner man spår av olika brytningstekniker. Här finns också ett berggrum som iordningsställdes under andra världskriget av Nitro Nobel AB för förvaring av sprängämnen. Det var dock alltför fuktigt i berggrummet, och någon förvaring blev aldrig möjlig.

Från bergsman till gruvbolag

Den tidigaste brytningen i gruvan gjordes av bergsmän och deras familjer medan senare tiders gruvdrift

Foto: Jan Norrman ©Kulturmiljöbild RA Ä

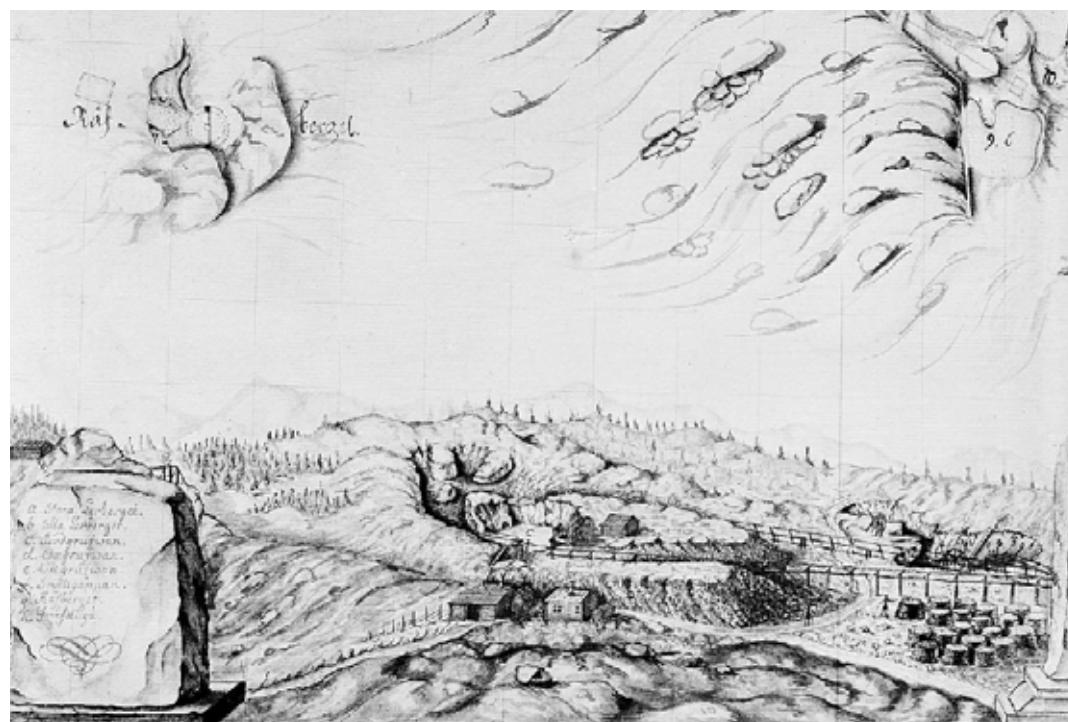

Bergsbruket har skapat ett dramatiskt industrilandskap med trolsk stämning.

skedde av gruvbolag med anställda gruvarbetare. Klacka och Lergberg gruvbolag bildades 1859 genom sammanslagning mellan de bergsmansdominerade bolagen Lerbergs gruvlag och Klacka gruvlag. Gruvbrytningen upphörde 1932 och när gruvan lades ner revs gruvbebyggelsen.

Lämningar från ett befolkat landskap

Klacka-Lerbergs dramatiska ruinlandskap skapar en trolsk stämning med sina bråddjupa övergivna gruvhål, mörka vattenspeglar och efterlämnade malmpoppar. Men när gruvorna var i drift var landskapet betydligt mer bebyggt och öppet. Kring gruvorna låg gruvarbetarnas bostäder med tillhörande små odlingslotter. Under slutet av 1800-talet lät gruvbolaget

uppföra arbetarbostäder för att locka till sig arbetskraft. Inom det som idag är riksintresseområde har det funnits ett skolhus, och ytterligare en skola låg utanför området i byn Kåfalla.

Kring Klacka-Lerbergs järnvägsstation utvecklades ett mindre samhälle under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. I samhället bildades 1911 en av länets äldsta konsumföreningar. Här uppfördes också Folkets hus och Folkets Park.

Klacka-Lerberg gruvområde. I Räfbergs gruva togs en vågrät gång upp från sidan, en s.k. stoll, för att dränera gruvan. Bildkälla: Jernkontoret.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö
- gruvmiljö

Riksintresseavgränsningen omfattar i huvudsak de bergshistoriska lämningarna efter den tidigare gruvsdriften. Avgränsningen skär dock igenom och omfattar inte hela det norra gruvområdet. Förslagsvis sker en justering av avgränsningen av riksintresset. Miljön passar väl in i den definition som Riksantikvarieämbetet ger begreppen Gruvmiljö/Industrimiljö. I nuvarande beskrivning saknas dock de miljömässiga sammanhangen inom gruvmiljön.

Ett hot mot lämningarna inom Klacka-Lerberg är den pågående igenväxning av området som också kan innebära att upplevelsen av miljön försämras och förståelsen för sammanhangen försvåras.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö/Gruvmiljö

– Gruvområde med ett 40-tal gruvhål, omgivna av skrotstensvarp, tillhörande schakt och gångar från olika tidsepoker med spår av olika brytningstekniker (skärpningar, tillmakning, krutsprängning).

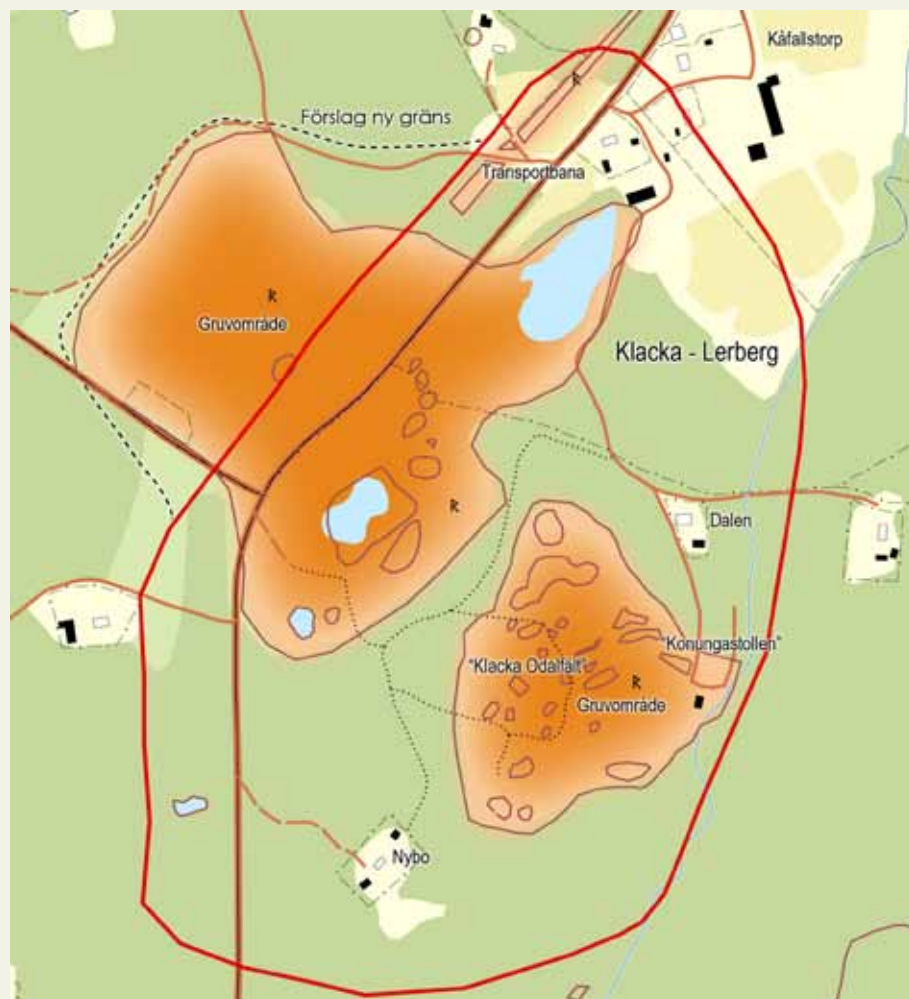
– Konungastollen bearbetad under hundra år med början 1761, vittnar om det system av gångar som krävdes för uppfodring av malm och vatten

– Klacka odalfält med malmtorg, unikt genom ännu kvarliggande malmhöpar - den malm som skulle förde-las mellan delägarna i gruvan

– Miljön kring gruvan med lämningar efter torp och arbetarbostäder som berättar om arbetarnas levnads-förhållanden och arbetsorganisationen som utgjorde grunden för gruvbrytningen

– Till gruvan hörande system av vägar och stigar samt lämningar efter transportbana för malm från Klacka-Lerbergs gruva till lastplats vid Fåsjön

– Omgivande obebyggda skogsområden som var en förutsättning för den äldre gruvbrytningen som krävde stora mängder kol

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Orange fält – Bergshistoriska lämningar

Röd linje – Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – Förslag på ny avgränsning

Silvergruvorna

Vid Silvergruvorna möts man idag av imponerande varphögar och djupa gruvhål i ett öde gruvlandskap. Silvergruvan var landets näst största silvergruva och dess storhetstid varade fram till 1700-talet. Gruvan var ett svar på rikets satsningar på brytning av ädla metaller för att förbättra landets ekonomi under stormaktstiden. Ny bygd bröts genom upptäckten av silvret.

INDUSTRIMILJÖ

Silvergruvorna

[T 45] (Hällefors sn)

Motivering:

Industrimiljö, gruvområde och landets näst rikaste silverfyndighet med lämningar efter brytning under 1600- och 1700-talet. Verksamheten har intresse som bygdeskapande och utgjorde grunden för sockenbildningen 1645. (*Gruvmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Gruvområde med dagbrott, skrotstensvarp och smärre gruvgångar från 1600-talet samt 1700-talets större krut-sprängda orter.

*Hällefors Silvergruva 1890-tal. Foto: Albin Andersson
(Bildkälla: Jernkontoret).*

Centrala begrepp

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppföring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Silverfyndigheter

Silvergruvan var en gång i tiden Sveriges näst största silverfyndighet. Endast Sala silvergruva var större. Under stormaktstiden gjordes stora ansträngningar för att finna rika malmfyndigheter och på 1630-talet påträffades silver i trakterna kring Hällefors vid nuvarande Silvergruvan. Ny bygd bröts genom upptäckten av silverfyndigheterna. För att utvinna silvret anlades ett silververk i kronans regi vid Svartälven 1639. Grythytte- och Hällefors bergslag bildades. Vägar byggdes för att förbättra transporterna och behovet av en marknadsplats i anslutning till silververket ledde till att stadsprivilegier utfärdades för bergsmansbyn Grythyttan.

Hällefors silververk förvaltades i ett bolag och på 1680-talet anslogs en stor kronoallmänning med flera hemman och oskattlagda torp till silververket. Ett stort sammanhängande godscomplex skapades för bruksdriften. Hällefors silververk räknades till de ädla verken och fick bergfrälsefrihet som innebar frihet från jordskatter mot att man bedrev bergbruk åt staten.

Markerna kring gruvan befolkas

Med tiden utvecklades en omfattande torpbebyggelse på silververkets gruvskog. Gruvdrängarnas arbete och de underlydande torparnas kolning, körslor och dagsverken utgjorde en förutsättning för bruksdriften och silverproduktionen. Torparna försörjde sig på små odlingslotter som låg insprängda i en småskalig mosaik av åkrar och ängar i anslutning till gruvorna. Deras rätt till skogsallmänningen var starkt begränsad. Bruksdriften krävde stora mängder kol och ved. Möjligheten till svedjebruk inskränktes och skogen fick endast användas till timmer, vedfångst och mulbete för husbehov. När den egna produktionen inte räckte

Silvergruvan var en gång Sveriges näst största silverfyndighet. Här finns spår efter olika brytningstekniker.

till hade brukets arbetare möjlighet att ta ut spannmål på kredit från bruksmagasinet. Det ledde ofta till att de hamnade i skuldsättning till bruket och riskerade avhysning.

Silverbrytning med skiftande framgång

Till en början bröts silvermalm i det Östra fältet. När en ny fyndighet upptäcktes på 1660-talet koncentrerades silverbrytningen till det mer lönsamma Västra fältet. Silvret bröts med skiftande framgång och intensitet. Fyndigheten visade sig inte vara så stor som man hoppats på. En bidragande orsak till att produktionen sjönk var också gruvornas djup och svårigheter att hålla undan vattnet. Trots att lönsamheten var dålig gynnades silverhanteringen under en lång tid av statsmakten. På 1780-talet upphörde brytningen av silver. Försök att återuppta brytningen ägde rum under slutet på 1800-talet då Alfrida- och Jan-Olofsgruvorna togs

upp av Hellefors Bruks AB intill den gamla silvergruvan på Östra fältet. Ännu ett försök gjordes på 1970-talet då Bolidenbolaget under ett år åter öppnade Jan-Olofsgruvan. Kring den Västra gruvan utvecklades efterhand ett litet samhälle med bland annat skola, handelsbod och Folkets hus. På 1870-talet byggdes en hästjärnväg mellan Östra fältet och Svartälven nordväst om Silvergruvans samhälle. På banan fraktades malm till vaskverket för sortering. Järnvägen revs upp i slutet på 1890-talet men lever kvar som väg mellan Östra fältet och samhället. En mindre del av den gamla hästbanan finns också kvar i form av en banvall.

Spår

I silvergruvorna finns spår efter olika brytningstekniker. Den tidigaste brytningen av bergmalm skedde genom tillmakning som fodrade stora mängder ved och gav en karakteristisk form på brottet med välvda brottväggar och tak. Under slutet av 1600-talet började svartkrut att användas för att spränga trånga schakt och orter. Krutsprängning användes fram till 1800-taletets senare del. Under försöksbrytningarna på 1970-talet då Boliden AB åter öppnade gruvbrytning på Östra fältet skedde sprängningar med dynamit. Efter att malmen brutits loss sorterades silvermalmen från berget. Det efterlämnade stora varphögar vid de gamla gruvorna.

Idag har torparna och gruvarbetarna sedan länge lämnat skogen men deras verksamheter har lämnat tydliga avtryck i landskapet. Där skogen idag växer tät kring övergivna odlingar och torp, kan man finna spåren av ett småbrukarlandskap. Kring det Östra fältet finns flera torplämningar, stenröjd f.d. odlingsmark och odlingsrösen.

Kring Silvergruvorna finns spåren av ett småbrukarlandskap.

Den geometriska avmätningen från 1687 visar de många torp som tidigare fanns kring gruvan.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

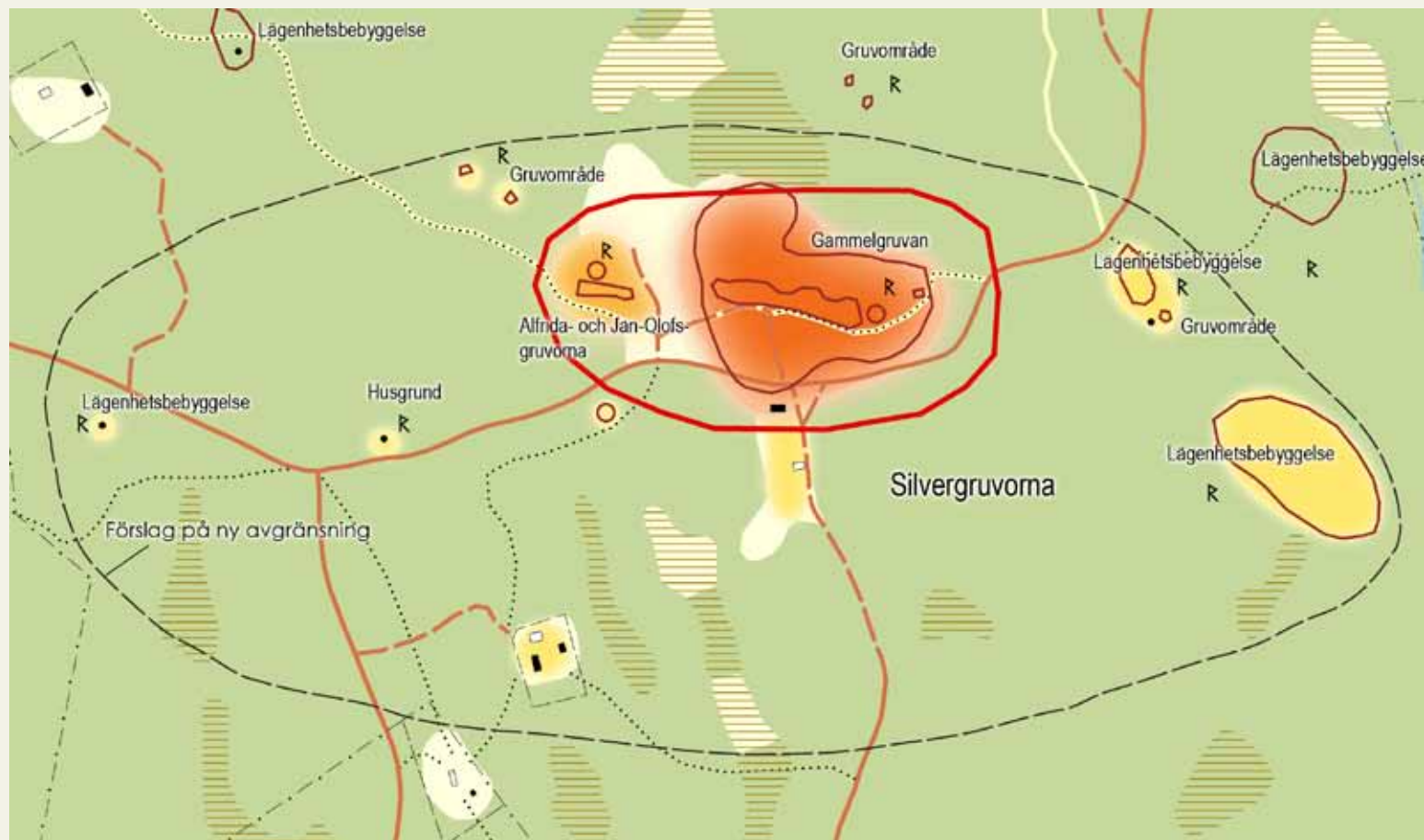
- industrimiljö
- gruvmiljö

Riksintresset är begränsat till gruvområden på det Östra gruvfältet. Såväl avgränsning som textbeskrivningar är fokuserade på de bergshistoriska lämningarna. Dessa bär på spår från den äldsta gruvdriften liksom senare tiders försöksbrytningar. Motiveringen lyfter fram Silvergruvan som landets näst rikaste silverfyndighet samt den bygdeskapande betydelse som gruvdriften haft. Uttrycken för detta är dock mycket svagt beskrivna. De miljömässiga sammanhangen inom gruvmiljön saknas. Avgränsningen är dessutom snävt inriktad på gruvområden i en mindre del av det område Silvergruvan en gång i tiden omfattat. För att få en bättre grund för det kulturhistoriska motivet samt förståelse för sammanhang och processer inom gruvmiljön föreslås en justering av såväl textdel som avgränsning. Förslagsvis utvidgas avgränsningen till att inkludera bebyggelseämningar, industrispår, samt det äldre odlingslandskapet som relaterar till gruvhanteringen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp (med en utökad avgränsning)

Industrimiljö/Gruvmiljö

- Gammelgruvans gruvområde med spår efter tillmaking, dagbrott, skrotstensvarp och smärre gruvgångar från 1600-talet samt 1700-talets större krutsprängda orter
- Det sena 1800-talets brytningar i Jan-Olofsgruvan och Alfridagruvan med krutsprängda orter samt 1970-talets bergssprängning med dynamit
- Till gruvan hörande system av vägar och stigar samt lämningar av den gamla hästbanan anlagd på 1870-talet för malmtransporter
- Miljön kring gruvan med torplämningar och spår av småskaligt jordbruk som berättar om arbetarnas levnadsförhållanden, den lokala ekonomin och arbetsorganisationen som utgjorde grunden för gruvbrytningen
- Omgivande obebyggda skogsområden som var en förutsättning för den äldre gruvbrytningen som krävde stora mängder kol

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Mörk orange – Bergshistoriska lämningar kring den äldsta gruvan

Ljus orange – Övriga mer sentida bergshistoriska lämningar

Gul – Miljö kring gruvorna med torp, torplämningar och mindre gruvhål

Röd linje – Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – Förslag på ny avgränsning

Pershyttan

Pershyttan är en unik miljö med en av landets bäst bevarade hytt- och gruvbyar. Här blandas intrycken av såväl jordbruksby som industrimiljö med välbevarade bergsmansgårdar, torp och gruvområden liksom en mängd övriga byggnader, anläggningar och lämningar från byns 600-åriga historia.

BERGSLAGSMILJÖ

Pershyttan

[T 32] (Nora sn)

Motivering:

Bergslagsmiljö med mycket välbevarat och unikt hytt- och gruvområde, vars bebyggelse och anläggningar speglar verksamhet från främst 1700- och 1800-talen. (*Bymiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Mycket välbevarad hyttby med *hytta* och kraftförsörjning genom Smygarebäckens åtta dammlägen. Hjulhus, stångången - som är en av landets få bevarade, andra byggnader och anläggningar med anknytning till driften. Landskap präglat av bergsbruk med gruvhål, rödmyllade ovanjordsanläggningar i trä, verksbyggnader, varphögar och utmålsstenar som representerar olika tidsepokers bearbetningstekniker.

I området ingår även:

Enskilda gårdar och torp, kvarn, skola och järnväg.

Centrala begrepp

Bergslagsmiljö

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Vi har därför använt definitionen av begreppet Bergsmansby.

Bergsmansby

Miljömessiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karaktäriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Pershyttans bergsmansby

Pershyttans bergsmansby är en av landets bäst bevarade gruv- och hyttbyar. Här har järnhantering bedrivits sedan 1300-talet fram till 1967. Bergsmansbyn är belägen på en dalgångssida invid vattendraget Smygarebäcken. Byn speglar tydligt mångfaldens ekonomi. De stora bergsmansgårdarna med sina lador och uthus ligger mellan större gruvhål, äldre industribyggnader och andra lämningar efter verksamheterna i gruvor och hytta. I området finns lämningar från bergshandlingens olika epoker och byggnader som avspeglar inte bara järnhanteringen utan även det sociala livet i en större bergsmansby. Här finns, förutom de ståtliga bergsmansgårdarna med flyglar och gjutjärnsskorstenar, även flera torp och backstugor, fattighus, skola och missionshus.

Bebyggelsen i Pershyttan, som från början var koncentrerad till området kring hyttan, är idag mer utspridd. Vid laga skiftet flyttade nästan hälften av byns då tretton gårdar ut från den ursprungliga byplatsen. De som ligger kvar visar på ett äldre byggnadsskick än de utflyttade, ett exempel är Domaregården från 1700-talet som är belägen invid hyttan.

Pershyttans hytta

I byns hjärta, intill Smygarebäcken, ligger den välbevarade hyttan som är omnämnd redan på 1300-talet. Hyttplatsen har varit i kontinuerligt bruk ända fram till 1950-talet. Smygarebäcken har genom sina många fall utgjort en livsnerv för i stort sett alla delar av järnframställningen. Här finns bl a en delvis bevarad stånggång som löper från hjulhuset vid Smygarebäcken och som användes för att forsla upp vatten från

gruvorna längre söderut. Stånggången är en av mycket få i landet som finns kvar och den enda i Örebro län. Kring hyttan fanns förr även andra mindre byggnader som användes i järnframställningen.

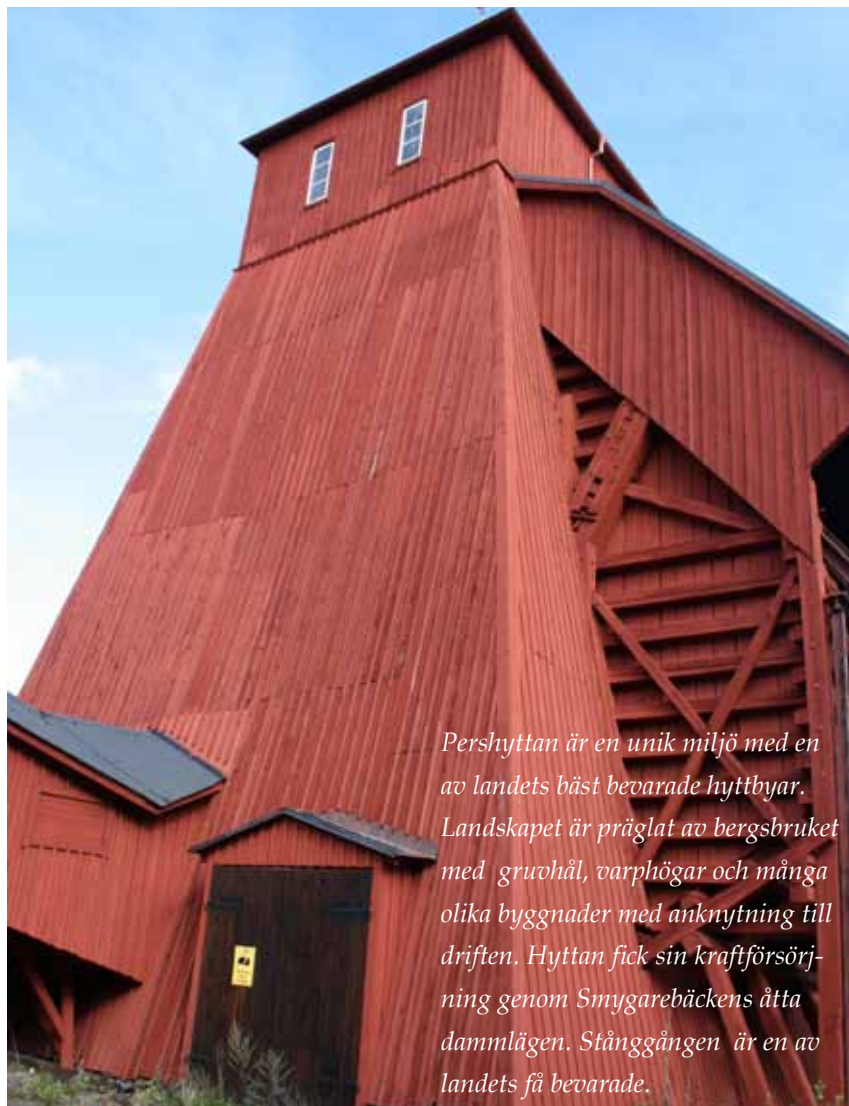
Gruvhanteringen bolagiseras

År 1539 fanns fyra bergsmän i byn, men antalet delägare ökade successivt genom århundradena. Under 1800-talet lades hyttor i närliggande byar ner. Bergsmännen fick då andelar i Pershyttan och hyttan genomgick flera ombyggnader. I och med industrisamhällets framväxt under 1800-talet slogs det gamla systemet med bergsmännens kollektiva ägande upp. Hyttan och gruvhanteringen bolagiserades och koncentrerades till storskaliga brukningsenheter. Pershytte gruvbolag med olika järnbruk som huvudägare bildades under 1860-talet då gruvlagen slogs samman och från 1918 ägdes bolaget av Avesta järnverks AB.

Genom bolagiseringen kom Pershyttan att genomgå kraftiga strukturförändringar på det sociala planet. Detta kommer till uttryck genom bebyggelsen. Nya arbetarbostäder, radhus och egnahem byggdes samt skola och så småningom även ett Folkets hus. Med moderna bostäder och gemensamhetslokaler skapades goda hem och höjd levnadsstandard för gruvarbetarna, kvinnorna och barnen. Nämndemansgården intill hyttan, tjänstgjorde som bostad för brukspatronerna på orten.

Ett stickspår till Nora Karlskoga järnväg färdigställdes 1873 vilket kom att underlätta frakten av malmen väsentligt.

Gruvbrytningen i Pershyttan har skett i flertalet gruvor. Alla gruvor har dock inte varit verksamma samtidigt, utan lagts ner och återupptagits på nytt i omgångar. Brytningen av malm pågick fram till 1967 då den sista gruvan, Storgruvan, slutgiltigt lades ned.

Svensastugan

Kusklängen

Erik Annersgården

Nämndemansgården

Järströmsgården

Förvaltargården

Domaregården

Majagården

Gården Noraskog

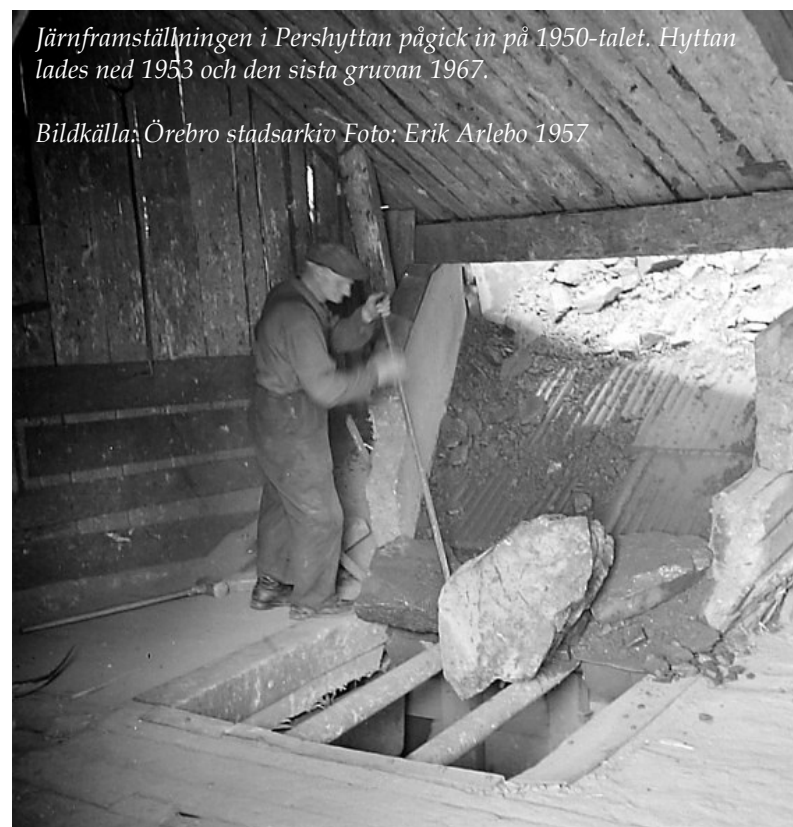
Folkets hus

Ungkarlsbaracken , radhus uppförda 1953

Hjulhuset

Järnframställningen i Pershyttan pågick in på 1950-talet. Hyttan lades ned 1953 och den sista gruvan 1967.

Bildkälla: Örebro stadsarkiv Foto: Erik Arlebo 1957

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- bergslagsmiljö

Riksintressebeskrivningen tar fasta på begreppet Bergslagsmiljö, som inte är definierat i Riksantikvarieämbetets ordlista till riksintresseöversynen. Miljön beskrivs som "mycket välbevarad och unikt hytt- och gruvområde, vars bebyggelse och anläggningar som speglar verksamhet från främst 1700- och 1800-talen". Inom riksintresseavgränsningen återfinns miljöer och bebyggelse som speglar byns och gruvdriftens utveckling även efter bolagiseringen i slutet av 1800-talet. Inom området finns skolhus, Folkets hus och missionshus som speglar Pershyttans utveckling till ett mindre samhälle. Dessa element borde skrivas in i beskrivningen och därmed bör även begreppen Gruvmiljö/Industrimiljö läggas till i motiv- och uttrycktexten. Förslagsvis görs även en justering av gränsen så att även Gropatorpsgruvan/Bergagruvan innefattas i riksintresseavgränsningen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bergslagsmiljö

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetets lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Här har begreppet benämnt ut i Bergsmansby och Gruvmiljö/Industrimiljö.

Bergsmansby

- Unikt välbevarad hyttby med hytta, utrustning och typiska bergsmansgårdar i karaktäristiskt läge intill vattendraget.

- Hjulhus, stånggången - som är en av landets få bevarade - samt andra byggnader och anläggningar med anknytning till driften.

- Torp, arbetarbostäder, egna hem och radhus som tydligt speglar villkoren för arbete och boende från bergsmansorganisation till bolagstid.

- Påkostade bergsmansgårdar med gjutjärnsskorstenar, enkla torp, arbetarbostäder, backstugor och fattighus som berättar om byns sociala skiktning.

- Missionshus, Folkets hus och skola som uttryck för folkörelsernas, folkbildningen och det andliga livets betydelse i Bergslagen.

Gruvmiljö/Industriemiljö

- Landskap präglat av bergsbruk med gruvhål, varphögar och industriella anläggningar som gör det möjligt att följa olika tidsepokers bearbetningstekniker.

- Gruvorna som visar på en kontinuitet i brytningen från medeltidens tillmakningsteknik till senare tiders krut- och dynamitprängning.

- Monumentala varphögar som ger en illustration av gruvbrytningens omfattning.

- Smygarebäcken som genom sina många fall utgjort den äldre järnhanteringens livsnerv.

- Järnväg, stationsområde, stickspår och malmrutshbana som visar det industrialiserade bergsbrukets transportsystem.

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

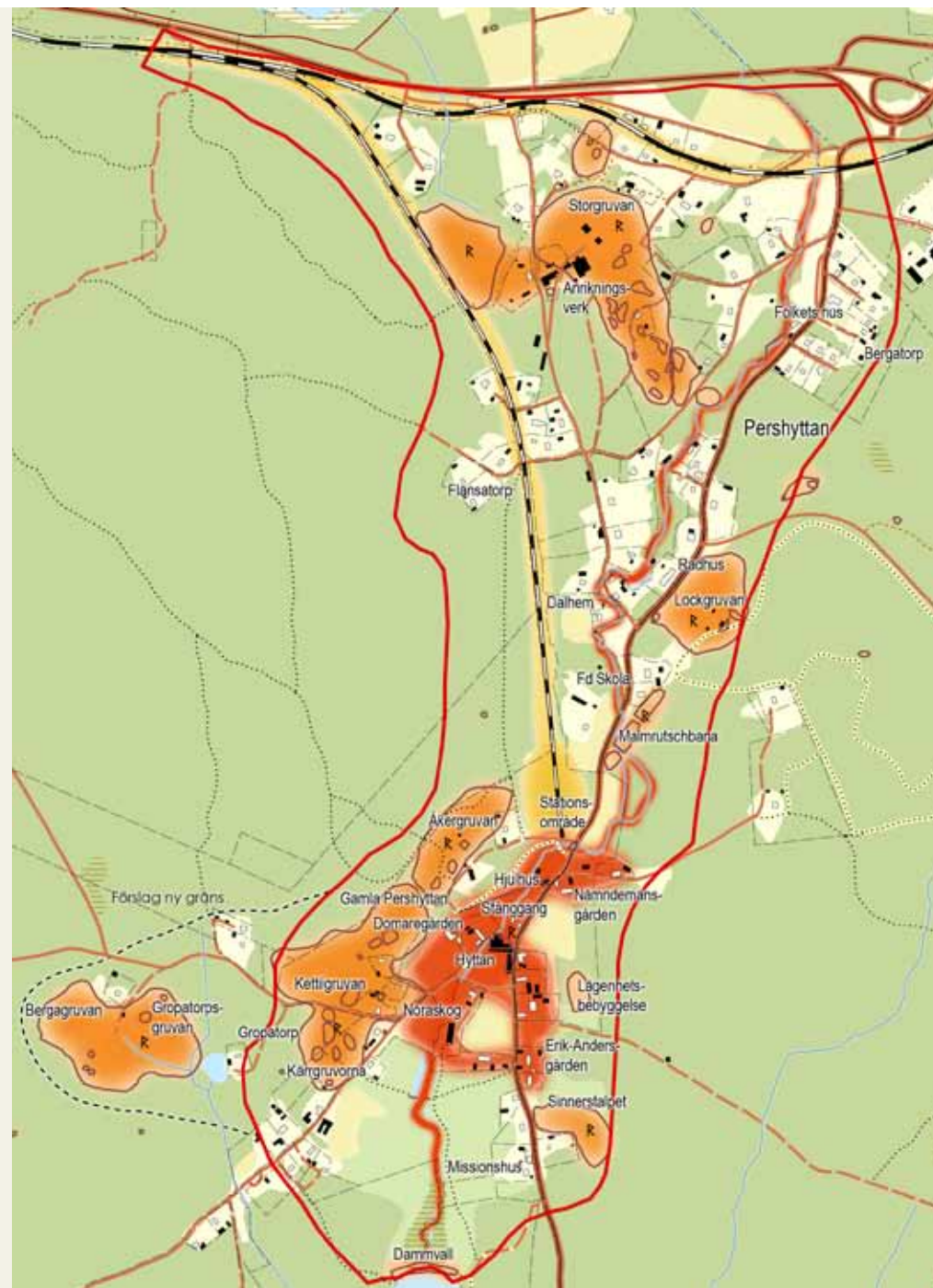
Rött – Pershyttans hytta, hyttbäcken och byns äldsta delar

Orange – Bergshistoriska lämningar

Gult – Järnvägen och stationsområdet

Röd linje – Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – Förslag på ny avgränsning

Skrikarhyttan

Skrikarhyttans bergsmanby är en miljö präglad av bergsbruket från medeltiden och fram till 1900-talet. I den välbärgade bygden, rik på malmfyndigheter och bördiga odlingsmarker, finns flera herrgårdsliknande bergsmansgårdar med ljusmålade fasader. Den ena av byns två hyttor var under en period en av Nora bergslags viktigaste hyttor. Kvar av hyttan finns ruiner och andra spår inbäddade i grönska kring Mogruvälvens strand.

BERGSMANSBY

Skrikarhyttan

[T 31a] (Vikers sn)

Motivering:

Bymiljö, bergsmansby med påkostade bergsmansgårdar.

Uttryck för riksintresset:

Småbrutet *odlingslandskap* med äldre, delvis herrgårdsliknande bergsmansgårdar samt flera *hyttområden* och *gruvområden*

I området ingår även:

Sockencentrum med prästgård och sockenstuga till en år 1868 bildad kapellförsamling.

Centrala begrepp

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Bergsmansby

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karaktäriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. I övre Norrland dessutom förbundet med Kyrkstad. Sockencentra utgör ett specialfall av Administrativ centralort (jfr d o) och har i många fall utvecklats till sådana genom att dra till sig världsliga centralfunktioner.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Skrikarhyttans bergsmansby

Skrikarhyttans bergsmansby är belägen strax söder om sjön Viker invid Mogruvälven. Byn ligger i ett öppet, flackt odlingslandskap och bebyggelsen består till största delen av stora påkostade äldre bergsmansgårdar. Skrikarhyttan var periodvis en av de större hyttbyarna i trakten och redan under 1600-talet fanns här 17 hushåll med 69 mantalskrivna personer. Under 1800-talets senare hälft var befolkningen talrik med gruvor bland annat i Dalkarsberg och på Vikersfältet.

Lämningar efter de tidigare hyttorna är tydliga i landskapet, speciellt i anslutning till Mogruvälven i områdets västra del där det under tiden då hyttan var i bruk fanns omfattande bebyggelse. I byn har det funnits flera lanthandlare, varav en verksam från 1860-talet fram till 1958.

Foto: Jan Norrman ©Kulturmiljöbild RAÄ

Sockencentrum

Under 1800-talets senare hälft växte befolkningen kraftigt i många bergslagsbyar, vilket medförde att nya kapellförsamlingar bildades. Så skedde även i Skrikarhyttan som på 1860-talet bildade ett eget kapellag. En ny kyrka uppfördes strax norr om den gamla hyttbyn. Kyrkan är den enda i länet som är uppförd av slaggsten - en restprodukt av bergshantering. Vid kyrkan växte ett sockencentrum fram, med prästgård och sockenstuga. På platsen fanns sedan tidigare en skola med lärarbostad.

Hytta blir bruk

Vid 1300-talets mitt fanns en hytta i Skrikarhyttan som tillhörde biskopen i Strängnäs. Denna tidigaste hytta flyttades någon gång under senmedeltiden till hyttbyn. Byn växte fram kring Östra Skrikarhyttan som uppfördes invid det vattendrag som löper genom byns

Herrgårdsliknande bergsmansgård i Skrikarhyttan.

marker. I början av 1600-talet anlades ytterligare en hytta i byn. Den gamla östra hyttan som låg centralt i byn var verksam fram till 1764, då den blåstes ut och verksamheten flyttades över till Västra Skrikarhyttan. I samband med detta byggdes hyttan om och blev en av Nora bergslags viktigaste hyttor. Efter anläggandet av den nya västra hyttan kom bebyggelsen i byn att sträcka sig västerut och flera gårdar kom att flytta ut ur hyttbyn i samband med 1800-talets skiften.

Med tiden växte Skrikarhytta hyttelag när närbelägna mindre hyttor lades ner och deras andelar flyttades över dit. Under 1800-talet hade även Frösvidals bruk andelar i hyttan. En ny masugn byggdes i mitten av 1800-talet. Skrikarhyttans hyttelag ombildades 1860 till bolag. I Skrikarhytte Masugnsbolag kunde andelar köpas och säljas fritt, och efter bolagsbildningen kom andelarna att koncentreras till ett fåtal händer. I början av 1900-talet köpte Gyttorps Sprängämnes AB samtliga andelar i Skrikarhyttan som efter detta benämndes Skrikarhytte bruk. När Skrikarhyttans hytta blåstes ut år 1918 hade Wikers AB övertagit hyttan. År 1920 revs byggnaderna som hörde till hyttans verksamhet.

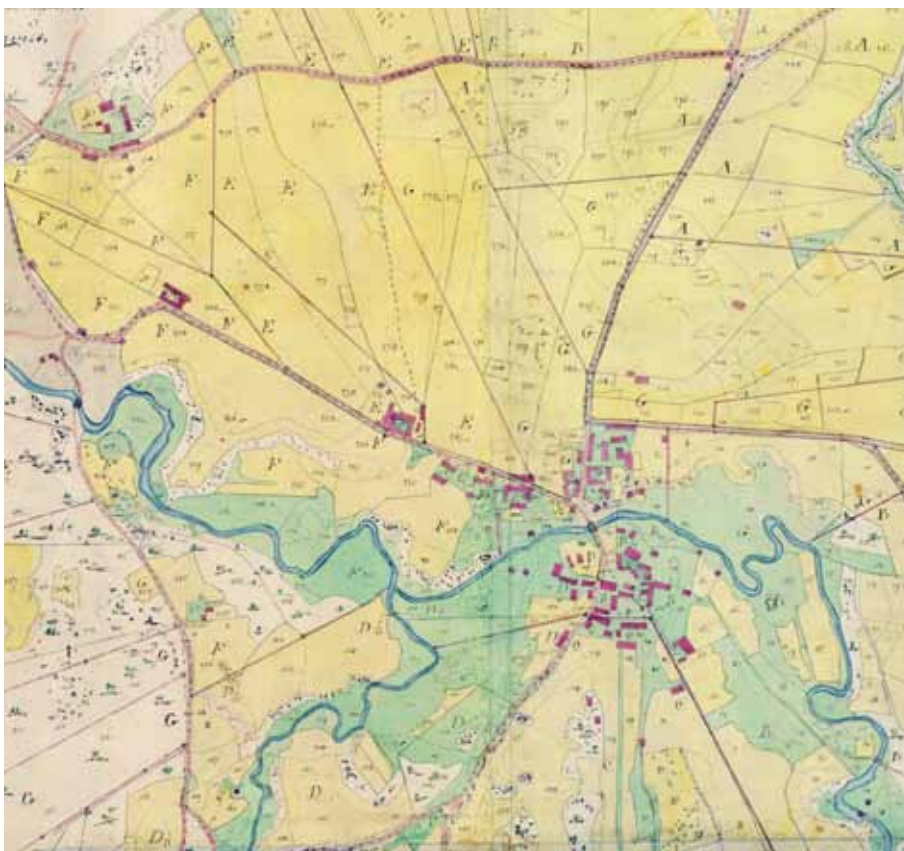

Ruiner efter Västra Skrikarhyttan. Foto: Elisabeth Karlsson Länsstyrelsen Örebro Län

Invid Mogruvälven finns flera lämningar efter den västra hyttan. Idag är området kring hyttlämningarna delvis igenvuxet med bland annat ung ädellövskog längs stranden och man får leta sig fram bland lämningar och snår. Området är ett populärt besöksmål.

Genom området, i anslutning till hyttan, löpte en smal-spårig järnväg för malmtransporter från Dalkarlsbergs gruvområde till Vikersviks station. I byns norra del fanns också ett kalkstensbrott. Kalksten var en viktig beståndsdel i järnframställningen. Kalk tillsattes för att järnmalmen skulle kunna reduceras till järn.

Skrikarhyttan, enskifte 1821. Den äldre Östra hyttan låg centralt i hyttbyn. Efter anläggandet av den nya västra hyttan kom bebyggelsen i byn att sträcka sig västerut och flera gårdar flyttade ut i samband med skiftet.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- bergsmansby
- odlingslandskap

Den geografiska avgränsningen av riksintresset täcker på ett bra sätt in miljöns centrala beståndsdelar, från den tidigaste hyttan och orsaken till byns placering, till lämningarna efter den sentida, mer storskaliga bolagsdriften. Mindre justeringar av gränsen föreslås dock för att inkludera ett längre stråk av det gamla järnvägsspåret i anslutning till Västra Skrikarhyttan samt kalkstensbrottet i norra delen av området. I den befintliga beskrivningen nämns sockencentrum och kyrka endast som bisats. Förslagsvis lyfts detta fram tydligare då det utgör en central del i berättelsen om området.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö Bergsmansby

– Bergsmansbyns karaktäristiska läge intill vattendraget med omgivande odlingsmarker.

– Stora herrgårdslänkande bergsmansgårdar som med välståndindikerande attribut som gjutjärnsskorstenar och slaggsten visar byns ekonomiska betydelse.

– En serie av hyttlämningar som visar bergsbrukets utveckling från den östra hyttan centralt belägen i den äldre bykärnan till lämningarna efter den för Norbergs bergslag så viktiga Västra Skrikarhyttan.

– Lämningar efter talrika varphögar och malmtorg som ger en illustration av gruvbrytningens omfattning.

– Smalspårig järnväg som visar det industrialiserade bergsbrukets transportsystem.

Sockencentrum

– Sockencentrum med kyrka, prästgård, sockenstuga och skola som visar det sena 1800-talets expansiva befolkningsutveckling.

Odlingslandskap

– Öppet och småbrutet odlingslandskap som speglar de relativt sett rika förutsättningarna för jordbruk i Skrikarhyttan.

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

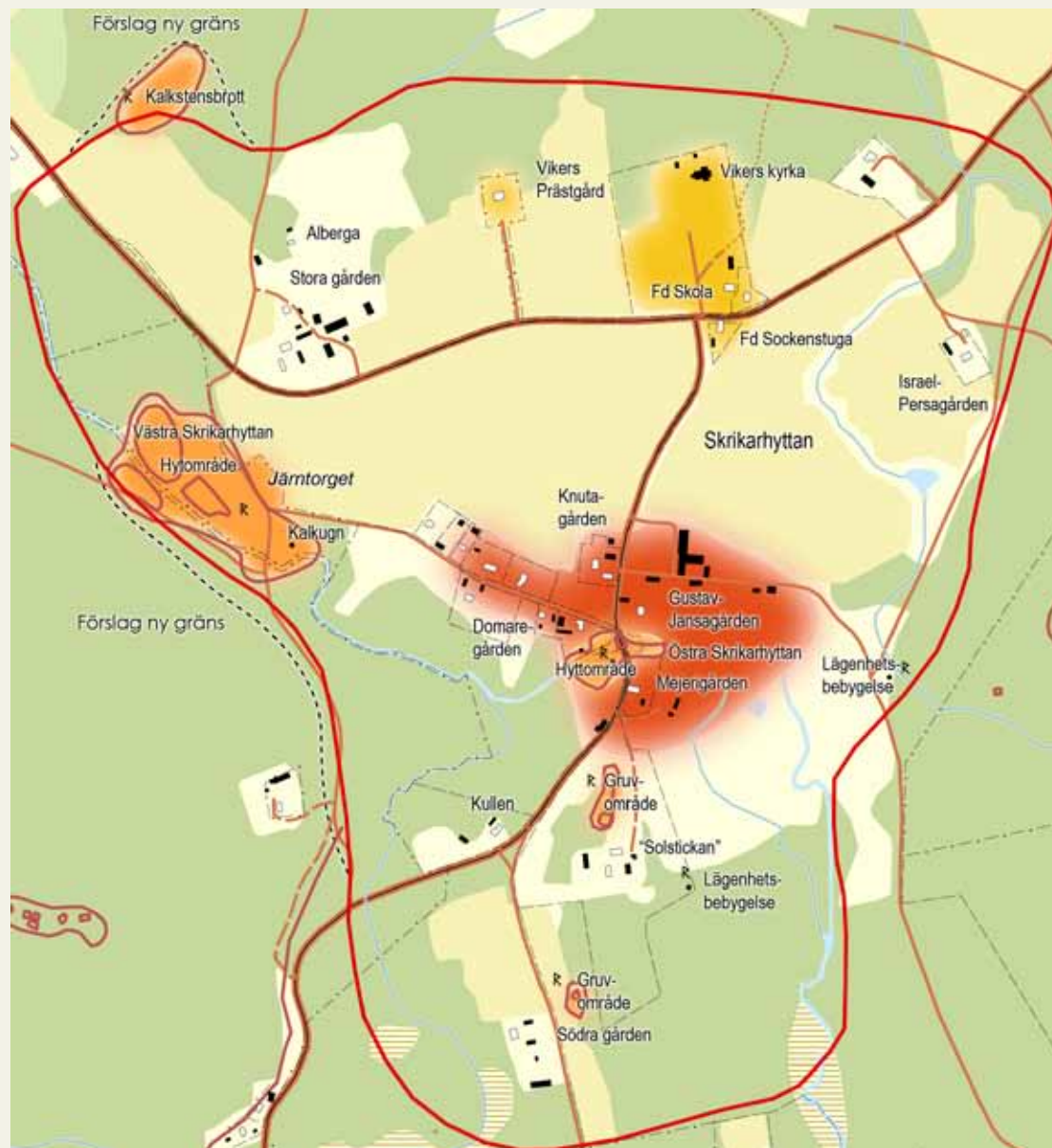
Rött – Skrikarhyttans äldsta hytta och byns äldsta delar

Orange – Bergshistoriska lämningar

Gult – Kyrkomiljöer

Röd linje – Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – Förslag på ny avgränsning

Gamla Viker

I Gamla Viker möts man av en ålderdomligt präglad bergsmansby i ett småskaligt odlingslandskap. Till skillnad från bergsmansbebyggelsen i många andra bergsmansbyar som under 1800-talet fått en mer modern och påkostad utformning med bredare och högre hus har flera av byggnaderna i Gamla Viker behållit den låga, smala och timrade 1700-talskaraktären.

BERGSMANSBY

Gamla Viker

[T 31b] (Vikers sn)

Motivering:

Bymiljö, bergsmansby med påkostade *bergsmansgårdar*.

Uttryck för riksintresset:

Småbrutet *odlingslandskap* med äldre, delvis herrgårdsliknande *bergsmansgårdar*.

Centrala begrepp

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva bruksformer.

Bergsmansby

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karakteriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Bebyggelsen i Gamla Vikers har en ålderdomlig karaktär med bevarade drag av det gamla månghussystemet.

Gamla Vikers bergsmansby

Bergsmansbyn Gamla Vikers är belägen invid sjön Vikers. Bebyggelsen består av äldre, delvis herrgårdsliknande bergsmansgårdar med flygelbyggnader och gjutjärnsskorstenar. Byggnadsskicket har ålderdomlig karaktär med timrade långsmala röda boningshus och bevarade drag av det gamla månghussystemet. Vid Vikers strand centralt i byn har det funnits en hytta som etablerades på medeltiden. Hyttan nämns redan 1345 i ett brev där den överlämnas till biskopen i Strängnäs. Byn bestod på 1700-talet av 5 hemman. Hyttan byggdes om 1785 och strax därefter lades den ner och tackjärnstillverkningen flyttades till Skrikarhyttan. I anslutning till hyttan finns även andra rester efter tackjärnstillverkningen, som slagghvarpar och kolad jord. Kring byn finns en del öppna och delvis betade marker kvar.

Gruvbrytning

I mitten av 1800-talet upptäcktes järnfyndigheter kring Gamla Vikers och 4 gruvor mutades in på byns marker. Dessa och andra gruvor, inmutade på andra närliggande byars marker, bröts av olika gruvbolag. De olika bolagen slogs 1856 samman i Wikers Grufvebolag som övertog de fastigheter som inmutats av de tidigare bolagen. Redan tidigt fick gruvorna problem med vattentillströmning och hästarna som användes för att dra upp vatten ur gruvorna var dyra i drift och otillräckliga för ändamålet. 1860 öppnades några av bolagets gruvor med ny teknik för att forsla bort vatten. Brytningen fortgick fram till slutet av 1890-talet, då bolagets delägare beslutade att lägga ned driften. Efter att samtliga aktier i bolaget samlades under en

en ägare återupptogs brytningen några år senare och fortgick fram till 1902, då man gick över till att bryta de närbelägna sk Norsgruvorna. Vid andra världskrigets utbrott ökade intresset för nedlagda gruvor som kunde lämpa sig för malmexport. Det tyskägda bolaget Skandinaviska Gruv AB köpte gruvorna för att återuppta driften. Under 1940 drogs en kraftledning fram till gruvorna och en rad andra byggnationer genomfördes. Arbetsstyrkan uppgick till 35 arbetare och brytningen i Vikergårdsgruvorna, Åker- och Vretgruvorna pågick fram till 1946.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- bergsmansby
- odlingslandskap

Riksintressets geografiska avgränsning fångar kärnvärdena som är kopplat till den äldre bergsmansmiljön med hyttan centralt placerad och den omgivande byn med äldre bergsmansgårdar invid Vikerns strand. I uttryckstexten till riksintresset lyfts det småbrutna odlingslandskapet fram. Idag är dock delar av odlingslandskapet under igenväxning.

Utanför riksintresseavgränsningen, strax norr om området, finns ett gruvområde som ligger inom byns gränser men som inte omfattas av nuvarande avgränsning, Åker- och Vretgruvorna. Här upptäcktes järnfyndigheter i mitten av 1800-talet och gruvbrytning påbörjades och fortsatte med vissa avbrott fram till 1946. Gruvorna är utmarkerade på häradskartan. I anslutning till gruvorna visar häradskartan även en utflyttad gård. Förslagsvis borde avgränsningen justeras så att området med Åker- och Vretgruvorna inlemmas i riksintresset då de återspeglar den senare tiden i byns bergsbruksepok.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bergsmansby

– Gamla Vikers by med äldre påkostade bergsmansgårdar. Ålderdomligt byggnadsskick med bevarade drag av månghussystemet samt delvis herrgårdsliknade bergsmansgårdar med flygelbyggnader och gjutjärnskorstenar.

– Bebyggelsens och hyttans placering visar på betydelsen av topografi, hydrologi och geologi som lokaliseringfaktorer för hytta och bostäder i äldre bergsmansbyar.

Odlingslandskap

– Småbrutet odlingslandskap som speglar jordbrukets betydelse i bergsmansbyns ekonomi

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött - Byns äldsta delar

Orange - Bergshistoriska lämningar samt vattendrag

Röd linje - Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje - Förslag på ny avgränsning

Västgöthyttan

Västgöthyttans bergsmansby är belägen i ett skogslandskap med endast mycket småskalig odlingsmark. Bergsmansgårdarna från 1700-och 1800-talen med karaktäristiska gjutjärnsskorstenar i den gamla hyttbyn utgör ett exempel på hur järnets storhetstid medgav påkostad bebyggelse i ett landskap med ringa odlingsmöjligheter.

BERGSMANSBY

Västgöthyttan

[T 34] (Nora sn)

Motivering:

Bymiljö, bergsmansby med samlad bebyggelse av äldre bergslagsgårdar.

Uttryck för riksintresset:

Bebyggelse från 1700- och tidigt 1800-tal. I området ingår två *hyttruiner*.

Centrala begrepp

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Bergsmansby

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karakteriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv.

Bergsmansby med småskaliga odlingsmarker

Västgöthyttan är en av Nora bergslags äldsta hyttor, omtalad redan på 1380-talet när Julita kloster inköpte en tredjedel i Västgöthyttan. På 1680-talet fanns fem hemman i byn. Bebyggelsen låg samlad invid den gamla hyttplatsen på ömse sidor av hyttbäcken och bestod av bergsmännens gårdar. Genom hemmansklyvningar förtätades byn. Under slutet av 1780-talet var byns fem gårdar uppdelade i tolv brukningsdelar. Bergsmännen kombinerade hyttdriften med jordbruk. Möjligheterna till storskalig odling var små och bergsbruket krävde många dragdjur. Stora delar av marken användes därför till foderodling och bete.

Landskapet närmast gårdarna var småskaligt och öppet med en mosaik av ängar, beteshagar och steniga åkervretar. För att möta det stora behovet av foder hade ett stort antal skogstegar uppodlats i utmarken som efter en tid av odling lades i träda för att bli gräs-bärande fodermarker. Denna växelvisa brukning, så kallat lindjordbruk var särskilt utbrett i Bergslagen.

Ny hytta

På 1790-talet blåstes den gamla masugnen ned och hyttlaget flyttade över till Nya Västgöthyttan, även kallad Brickan, som uppfördes norr om sjön Hemtjärnen. I början av 1800-talet genomfördes ett enskifte inom byn som samlade de många skifterna i större sammanhängande ägor. Regleringen av vattenkraften till hyttan, jordbruket och bergsbruket krävde mycket arbetskraft. Vid denna tid hade ett antal torp tillkommit på byns utmark. Under 1800-talet blev de två gårdarna norr om den gamla hyttplatsen utbrutna ur byn.

Hyttan lägger ner och landskapet växer igen

Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal skedde stora ekonomiska och sociala förändringar i byn. Bruk, bolag och andra storägare övertog ägandet av bergsmännens gårdar. Den traditionella bergsmanssepoken avslutades. Hyttdriften upphörde sedan den yngre Västgöthyttan blåstes ned 1918. Nuvarande bystruktur uppstod efter ett sent laga skifte vid 1900-talets början. Den gamla byn var trång och tätt sammanbyggd. Två gårdar på den södra sidan om hyttbäcken flyttades ut från sina gamla tomter. En av gårdarna fick ett nytt läge vid slutningen norr om sjön. Byn glesades ut både genom utflyttningar men också genom ett förändrat byggnadsskick där nya uthus som rymde fler funktioner än tidigare ersatte det gamla månghussystemet. I byns mitt bildades en stor öppen obebyggd plats centralt mellan gårdarna.

Idag finns fyra gårdar grupperade kring den gamla hyttbacken. Bergsmansgårdarna från 1700-och 1800-talen med karaktäristiska gjutjärnsskorstenar som kröner husen ger en bild av den gamla hyttbyn. Idag har dock stora delar av det småskaliga odlingslandskapet lagts ned och den tidigare öppna marken har växt igen.

Västgöthyttan är en av Nora bergslags äldsta hyttor. Här finns äldre bergslagsgårdar med karaktäristiska gjutjärnsskorstenar. Bebyggelsen låg tidigare samlad invid den gamla hyttplatsen på ömse sidor av hyttbäcken.

Foto: Jan Norrman ©Kulturmiljöbild RAÄ

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- bergsmansby

Det kulturhistoriska motivet till riksintresset utgörs av bymiljön och bergsmansbyn. Uttrycken för detta består enligt gällande beskrivning av bebyggelsen från 1700- och tidigt 1800-tal samt två hyttruiner. Uppgiften om hyttruinerna är dock felaktig. Endast den äldre Västgöthyttans hyttområde ligger inom avgränsningen medan den yngre Västgöthyttan/Brickan ligger utanför. Hyttområdet inom avgränsningen ligger i byns mitt och består av utspridda slaggförekomster, en dammvall och en husgrund.

Förutom spåren efter hyttdriften är uttrycken för riksintresset fokuserade på bebyggelsen. Här ligger fokus på de byggnadsantikvariska aspekterna medan bergsmanslandskapet som helhet saknas. Endast byggnadernas ålder nämns i texten. Även begreppet bymiljö används i riksintressemotiveringen. Bybegreppet avser jordbrukets byar med sina intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker.

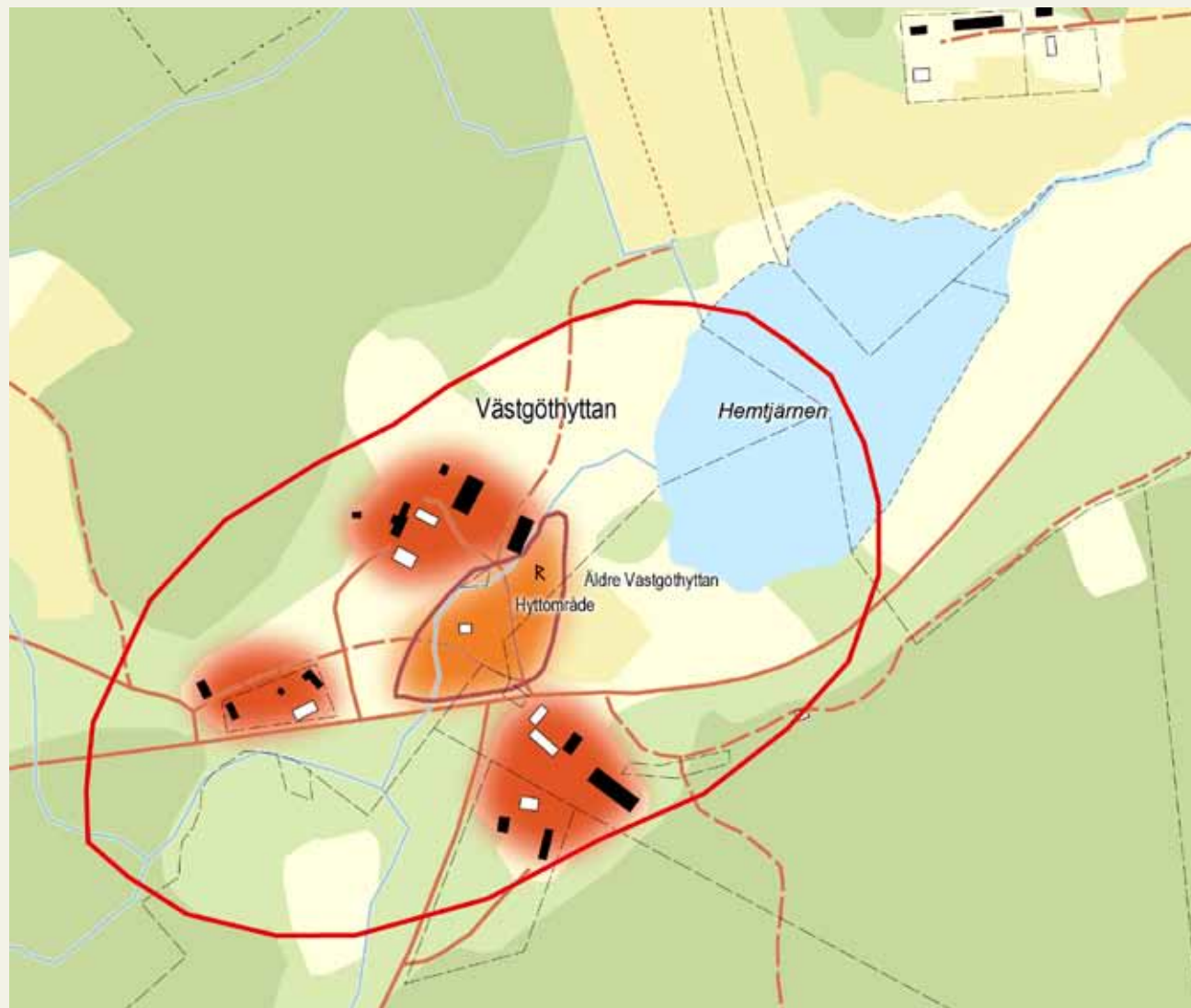
Idag har dock stora delar av det öppna odlingslandskap som tidigare omgav bykärnan kraftigt minskat. För

upplevelsen av bymiljön är det viktigt att den öppna karaktär som finns kvar kring gårdarna inte ytterligare minskar. Förutom ett igenväxande landskap utgör omvandling av den äldre bebyggelsen ett hot mot riksintresset. Sedan rikintresseavgränsningen gjordes har två ekonomibyggnader på en av gårdarna rivits. De ekonomibyggnader som uppfördes för olika behov i jordbruket är en viktig del av miljön och betydelsefulla för bergsmansbyns karaktär. Sammantaget behöver texten revideras för att tydligare beskriva miljöns helhetsvärden.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö Bergsmansby

- Äldre gårdsbebyggelse från 1700-1800-talen med bystruktur präglad av laga skiftet
- Den öppna platsen mitt i byn som speglar skiftesreformernas utglesningar från den tidigare täta bykärnan vid hyttbacken
- Äldre bergslagsgårdar med varierade utformning och med typiska byggnadsdetaljer i form av gjutjärnsskorstenar
- Lämningar efter den äldre Västgöthyttan belägen mitt i bergsmansbyn
- Reglerat vattendrag för kraftförsörjning

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Orange - Västgöhyttans hyttområde

Rött - Gårdar kring hyttan

Siggebohyttan

Siggebohyttans bergsmansgård, "träslottet" kallat i bygden, är en unik byggnad p.g.a. av sin imponerande storlek och speciella utformning. Utformad som klassisk bergsmansgård från Bergslagens stohetstid men i storformat. Manbyggnaden är uppförd i rödmålat timmer med torvtak, och en för bostadshus ovanlig loftgång, i en tid då välbärgade bergsmän gärna lät bygga ljusmålade och herrgårdslika byggnader. Bergsmansgården ligger i ett öppet småskaligt odlingslandskap med hytt- och gruv lämningar i den angränsande skogen.

BERGSLAGSMILJÖ

Siggebohyttan

[T 41] (Linde sn)

Motivering:

Bergslagsmiljö med välbevarad *bergsmansgård*.

Uttryck för riksintresset:

Musealt bevarad bergsmansgård från omkring 1800 med omgivande *odlings- och skogslandskap*. Till området hör gruvor och *hyttruin*.

Centrala begrepp

Bergslagsmiljö

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas därför uttrycken istället till begreppen *Bergsmansby/bergsmansgård*.

Bergsmansby

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karakteriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Träslottet

Siggebohyttans bergsmansgård tornar upp sig på höjden invid sjön Usken och syns på långt avstånd från vägen norrifrån. Mangårdsbyggnaden är imponerande. Lång och smal i två våningar. Speciellt för Siggebohyttans bergsmansgård är den ovanliga loftgång som löper längs manbyggnadens hela framsida, något som vanligtvis inte gjordes på boningshus vid den här tiden. Nya planlösningar som successivt introducerades gjorde loftgångar omoderna. Den långa loftgången på 38 meter räknas till en av Sveriges längsta. Innanför väggarna på den storslagna och unika manbyggnaden ryms 14 rum och 3 kök.

Gården uppfördes på uppdrag av den välbeställda bergsmannen Anders Olsson under åren kring sekelskiftet 1700/1800. Istället för att låta bygga en herrgårdslignande byggnad i ljusa färger med modern planlösning, som var vanligt då bergsmän ville manifesteras sitt välstånd, kom hans bergsmansgård att få sedvanligt rödmålat timmer, torvtak och klassiska gjutjärnskorstenar. Bergsmansgården utformades på traditionellt sätt, men i storformat och med säregna detaljer. Siggebohyttan, av folket i bygden kallat "träslottet", är ett utslag av manifesterad traditionalism och en förmögen bergsmans storsatsning. Bergsmannen, och sedermera häradsdomaren, flyttade med sin familj från den närliggande hyttbyn kring Siggebohyttans hytta upp på höjden till sin nya gård.

Bergsbruk, jordbruk, skogsbruk.

Av hyttan, belägen intill vattendraget ca 200 m nordväst om bergsmansgården, finns endast lite slaggrester kvar. Hyttan finns omnämnd 1538 men har troligen en

långt äldre historia. När hyttan lades ned fick hyttlaget flytta sina andelar till kringliggande hyttor, bland annat Öskeviks hytta. Området kring sjön Usken är rikt på lämningar från järnframställningens storhetstid. Inte mindre än sju hyttor finns runt sjön och ett flertal gruvfält och gruvhål i omgivningarna. Strax öster om gården finns ett gruvområde med gruvhål och skrotstensvarp.

Bergshantering i kombination med jord- och skogsbruk har varit de dominerande näringarna i trakterna kring Siggebohyttan. Lämningar från järnframställning finns längs vattendraget som löper genom ett öppet och småbrutet odlingslandskap. I den idag täta skogen göms spår efter gruvdrift.

Museum med flera bevarade byggnader

Siggebohyttans bergsmansgård är mycket välbevarad och tillhör idag Örebro läns museum. 1970 blev den byggnadsminne. Manbyggnaden har inretts enligt 1800-talets möblering, bland annat efter gamla boupp-teckningar. På gården finns flera byggnader för olika funktioner. En loftbod från 1790-talet står tätt intill manbyggnaden och är gårdens visthusbod. Nedanför denna finns det vita stallet i sten – uppförd någon gång under 1800-talets senare del. En flygelbyggnad från 1800-talet fungerade som bagarstuga och bostad åt tjänstefolk. En bit bortom flygelbyggnaden finns logen som fick sin nuvarande utformning först på 1930-talet. Mitt emot stallet, på andra sidan vägen, står en liten smedja intill vattendraget.

Bagar/drängstugan

Mangårdsbyggnaden

Visthusboden

Smedjan

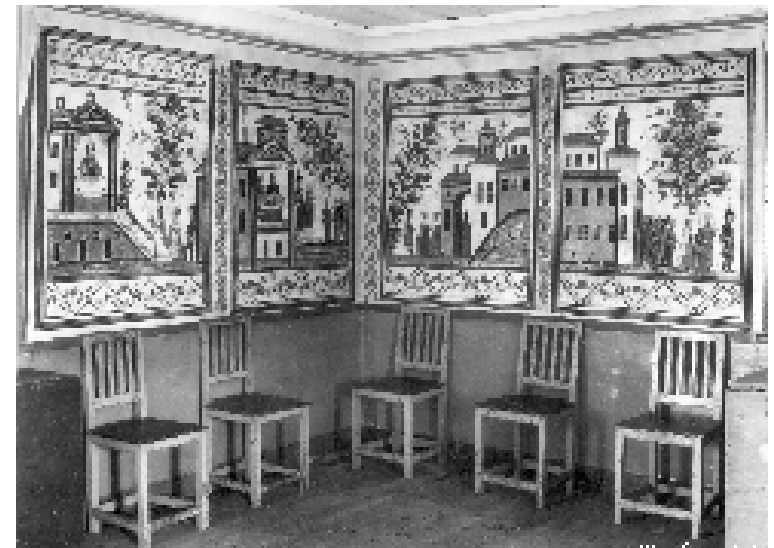

Bergsmansgården från Smedjan.

Interiör på nedervåningen 2011.

Dalmålningarna i paradrum och festsal utfördes 1838 av leksandsmålaren Kers Erik Jönsson till bergsmansgården Hyttnäs men flyttades till Siggebohyttan 1933. Bilden är från 1930-talet.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bergsmansgård
- bergslagsmiljö
- odlingslandskap
- skogslandskap

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i bergsmansgården, det omgivande odlingslandskapet, hyttruinen och gruvområdet i skogslandskapet. Siggebohyttans bergsmansgård är välbevarad med olika byggnader från olika tider och kontakten med omgivande odlings- och skogslandskap samt hytt- och gruvområde är god.

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med i riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas därför uttrycken istället till begreppen Bergsmansby/bergsmansgård.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bergslagsmiljö/Bergsmansgård

– Unik och välbevarad bergsmansgård med storlagen mangårdsbyggnad uppförd i för bergsmansgårdar traditionell stil och typiska attribut som järnskorstenar,

– Bergsmansgårdens läge och monumentala uttryck som berättar om bergsmannens ekonomiska välstånd och sociala ställning.

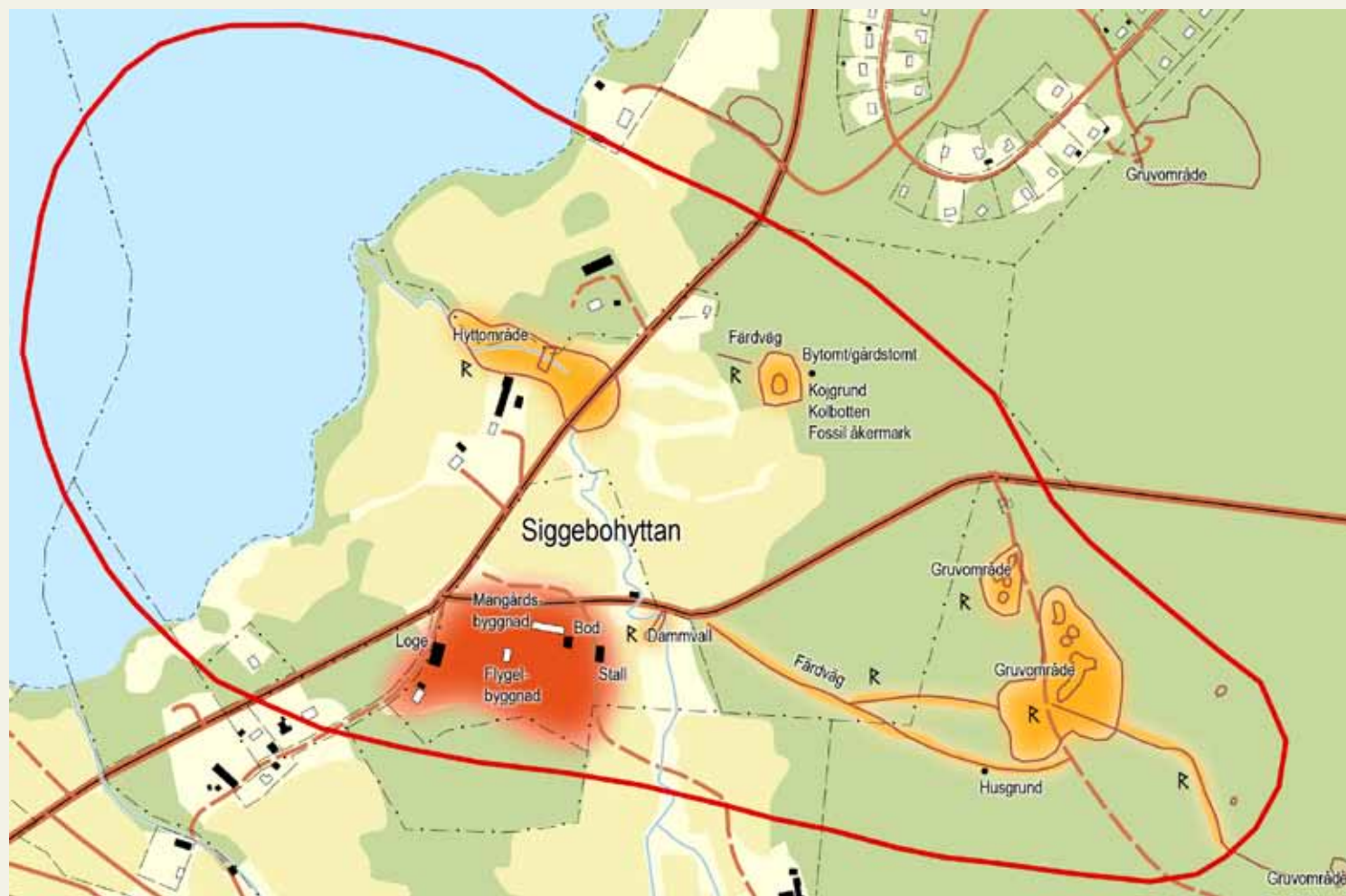
– Hyttområde med lämningar efter Siggebohyttans hytta i anslutning till hyttbäcken och den gamla hyttbyn.

– Flera bevarade byggnader för olika funktioner som speglar äldre tiders månghussystem.

Odlingslandskap/Skogslandskap

– Småskaliga odlingsmarker kring vattendrag invid sjön Uskens östra strand som visar på jordbrukets betydelse för bergsmansbyns ekonomi.

– Omgivande skog med lämningar efter bergsnäringen i form av gruvområde, gamla vägar och kolbotten.

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Siggebohyttans bergsmansgård

Orange – Bergshistoriska lämningar

Finnfall

Gården i Södra Finnfall är belägen i ett för finnkolonisationen typiskt läge i skogsbygden. Manbyggnadens storlek och utformning berättar samtidigt att det här bott en bergsman. Finnfall är därmed ett tydligt exempel på hur utvecklingen för många finska nybyggen gick från finngård till bergsmångård.

BERGSMANGÅRD - FINNGÅRD

Finnfall

[T 48] (Ljusnarsbergs sn)

Motivering:

Bergsmansgård med ursprung i 1600-talets finnkolonisation och med 1700- och 1800-talsbebyggelse och omgivande *odlingslandskap*.

Uttryck för riksintresset:

Småbrutet odlingslandskap och för finnkolonisationen typiskt läge på höjdsluttning med vid utsikt. Gårdsanläggning med byggnader för olika funktioner och från olika tider.

Centrala begrepp

Bergsmansgård

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarna karakteriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Finngård blir bergsmansgård

Gården i Finnfall anlades runt 1650 under 1600-talets finnkolonisation i Ljusnarsberg. Läget är typiskt för de finngårdar som byggdes av invandrande skogsfinnar. Enorma ödemarker fanns tillgängliga för de som ville röja och svedja. Under 1600-talet utvecklades en stor finsk koloni i dessa skogstrakter. Finnarna bosatte sig på isolerade platser i sydsluttningar högt i terrängen där risken för nattfrost var lägre och där de hade vida utsikter över omgivande skog, berg och sjöar. Där byggde de sin rökstuga – det s k pörtet, bedrev svedjebruk och boskapsskötsel. Till en början uppmuntrades nyodlingen av kronan. Men efter en tid kom finnarnas skogsutnyttjande i konflikt med det expanderande bergsbrukets intressen. Svedjebruket sågs som skogsskövling och förbjöds. Den utpräglade finnbygden krympte under 1700-talet. Finnarna blev i en del fall kolare under järnbruken. Andra som hade erfarenhet av bergsbruk blev bergsmän, försvenskades och byggde om sina pörten till svenskstugor.

Gården i Finnfall består idag av byggnader från flera olika tider såsom stall, loge, ladugård, vedbod, smedja och bastu. Den äldsta byggnaden är flygelbyggnaden som troligtvis varit det typiska pörtet – rökstugan. Gården blev tidigt även bergsmansgård, redan 1676. Manbyggnaden med för Kopparbergstrakterna karaktäristiskt falstegel på taket uppfördes 1880 av den familj som i flera generationer ägde och brukade gården, från 1700-talet och fram till 1978. Gårdens namn – Söörgården – kommer från denna familj. Runt Finnfall finns odlingsmarker som delvis fortfarande hävdas. Större delen av de forna foder- och odlingsmarkerna som en gång upptogs med hjälp av svedjebruk har återintagits av skogen.

Redan 1676 blev gårdens innehavare bergsman. Idag står skogen tätt intill åkermarken och skymmer det mesta av utsikten. Häradskartan från 1864-67 visar på ett betydligt öppnare landskap med omgivande ängsmarker. Det tidiga svedjebuket krävde stora arealer. Finngårdarna kom därför ofta att ligga i gränstrakter, spridda över stora områden.

Den typiska Finngården låg isolerad på svårbruten morän ovanför Högsta kustlinjen med vida utsikter över närmast obefolkade skogstrakter. Bebyggelsen bestod till en början av den centrala rökstugan – pörtet – som hade en typisk eldstad utan skorsten. Röken lade sig under taket för att sedan ta sig ut genom gluggar eller luckor i taket. Här levde den vanligtvis stora familjen tillsammans med pigor, drängar, getter, får och fjäderfä. I pörtet skedde den mesta av gårdens inomhusaktiviteter. Bastubad, rågröskning, matlagning och intag av den typiska nävgröten (motti). I takt med en mer bofast levnadsstil flyttade gårdens olika funktioner ut och bildade en gårdsbildning med utspridda byggnader som kokhus, fähus, ria, bastu, ladugård och stall. Pörtet blev bostadshus som så småningom kom att moderniseras med murad skorsten och fönster till en "svenskstuga".

Finngården var ett utpräglat självhushåll inriktat på svedjebbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske som utfördes av gårdens egen arbetskraft. Svedjeb bruket var en arbetsintensiv odlings teknik. Vid fällning, bränning och skörd anlätades ofta tillfällig arbetskraft, s k lösfinnar som rörde sig mellan olika finngårdar. Svedjan omgavs av en hägnad byggd av sotved som skyddade mot betesdjuren. Hägnaden kunde också fungera för fångst av vilt och fågel. Då svedjan efter ca 5 år var förbrukad som odlingsmark växte den igen och gav god ängsväxt som utnyttjades för bete och slätter. En ny svedja togs upp. Stora svedjehemman kunde omfatta ca 1000 ha. De små svedjorna var i större utsträckning beroende av jakt, fiske, myrslätter och bete.

I Sverige förekom svedjebbruk långt före finnarnas kolonisation men finnarna svedjade mer än svenskar och var i större utsträckning hänvisade till sådan mark där andra metoder inte var möjliga. Finnarna spelade även en stor roll i utvecklingen av metoden.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bergsmansgård
- finnkolonisation
- odlingslandskap

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i bebyggelsen, det för finnkolonisation typiska läget och det omgivande odlingslandskapet. Det mest karaktäristiska för gården i Finnall är det för finngårdar typiska läget och gårdens utveckling från finngård till bergsmansgård. Finnfall är ett pedagogiskt exempel på den utvecklingen. Manbyggnadens storlek och utformning i den magra skogsbygden med få förutsättningar för något storskaligt jordbruk berättar att det här bott en bergsman. Samtidigt visar det typiska läget på en höjd i skogen att platsen först koloniserades av finska svedjebbrukare. Ursprunget som finngård är också det som lyfts fram i nuvarande uttryckstext. Därför bör det kulturhistoriska motivet kompletteras med nyckelbegreppet Finngård.

Inom avgränsningen för riksintresset ryms inte hela odlingslandskapet. Avgränsningen verkar slumpmässigt utritad och bör justeras så att gården med omgivande odlingslandskap ingår.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bergsmansgård

– Manbyggandens storlek och utformning med attribut som gjutjärnsskorstenar, utgör exempel på bergsbrukets stora betydelse i magra skogsbygder.

Finngård

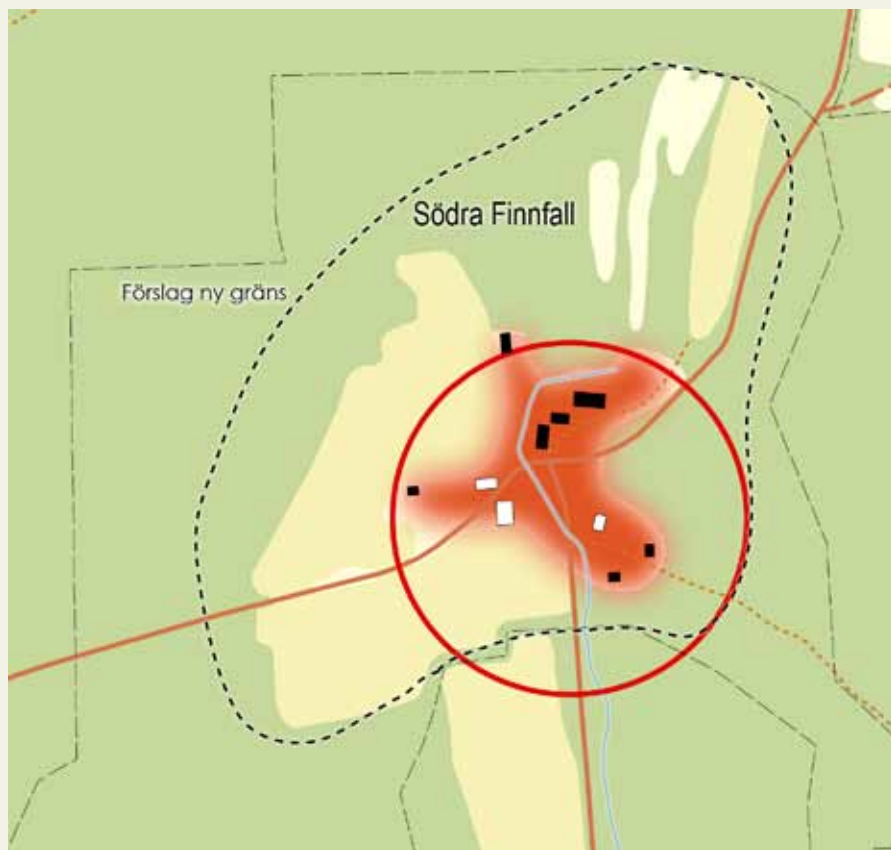
– Det för finngårdar karaktäristiska läget på en sydsluttning högt i terrängen i utpräglad skogsbygd,

– Byggnadsskicket med bergsmansgård samt den äldre flygelbyggnad som troligtvis varit det för finngårdar typiska pörtet som omvandlats till svenskstuga

– Läget tillsammans med byggnadsskicket gör Finnfall till ett pedagogiskt exempel på utvecklingen från finngård till bergsmansgård.

Odlingslandskap

– Småskaliga odlingsmarker kring vattendrag.

Rött - Gårdsbebyggelse

Röd linje - ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje - förslag på ny avgränsning

Järnboås - Finnshyttan - Lindesby

Från Järnboås kyrka, via Finnshyttan till Lindesby, löper ett stråk av sammanhållna bymiljöer med bebyggelse från 1600-talet fram till 1900-talet. Här finns många typiska bergsmansgårdar, såväl äldre långsmala och rödmålade timmerbyggnader som större mangårdsbyggnader i två våningar från 1800-talets första hälft. Utskiftade gårdar och torp, liksom en kyrkomiljö kring Järnboås kyrka, ryms i ett småbrutet odlingslandskap karaktäristiskt för Bergslagen, med många spår efter järnhanteringens långa historia.

BERGSLAGSMILJÖ

Järnboås - Finnshyttan - Lindesby

[T 37] (Järnboås sn)

Motivering:

Bergslagsmiljö med karaktäristisk byggelse i småbrutet *odlingslandskap*. (*Bymiljö*, *Gårdsmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Kyrkomiljö med Järnboås timrade träkyrka från 1600-talet, församlingshem och f.d. krog från 1700-talet, på annan plats timrat sockenmagasin från 1800-talet. Finnshyttan med gårdar av 1800-talskaraktär samt bergsmansliknande f.d. prästgård, utskiftade gårdar och *torp*. Lindesby med välbevarade *bergsmansgårdar* och kapell från 1800-talet.

Centrala begrepp

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva brukningsformer.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Bergslagsmiljö/Kyrkomiljö/Gårdsmiljö

Bergslagsmiljö, kyrkomiljö och gårdsmiljö är begrepp som inte finns med Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden.

Järnboås – Finnslyttan – Lindesby

Riksintresseområdet Järnboås – Finnslyttan – Lindesby består av tre bergsmansbyar belägna i ett stråk längsmed landsvägen i Rastälvens dalgång. Byarna ligger i ett småbrutet odlingslandskap i den långsmala dalgången, i ett område med en rad olika hytt- och bergsmanslämningar. Ett flertal med rötter i medeltiden. Här finner man många typiska bergsmansgårdar, såväl långsmala rödmålade timmerbyggnader med järnskorstenar, som större mangårdsbyggnader i två våningar som blev vanliga under 1800-talets första hälft.

Järnboås kyrka

Den första kyrkan som uppfördes i Järnboås i slutet av 1650-talet var en liten timmerkyrka. Under loppet av 1600- och 1700-talet ökade befolkningen i Bergslagen kraftigt på grund av det blomstrande bergsbruket och behov av nya kyrkor uppstod för att hysa de växande församlingarna. Befolkningsökningen i trakten ledde till att kyrkan byggdes ut i slutet av 1700-talet genom att man delade kyrkan på mitten och byggde ut med korsarmar. Kyrkan täcktes med vit panel för att efterlikna en stenkyrka, något som skiljer den från många andra kyrkor i Bergslagen som mestadels är rödmålade med svart spåntak.

Järnboås kyrka utgjorde ett viktigt centrum i bygden. I anslutning till kyrkan ligger Klockaregården, som tidigare fungerat som kommunalhus och sockenstuga. Miljön kring kyrkan innefattar även en före detta gästgivaregård, ett timrat sockenmagasin samt några äldre bergsmansgårdar med rödmålade fasader och gjutjärnsskorstenar.

Järnboås kyrka liknar en stenkyrka och skiljer sig från andra kyrkor i Bergslagen.

I miljön kring kyrkan ligger den f.d krogen/gästgivargården.

Bergsmansbyarna Finnshyttan och Lindesby

Finnshyttan och Lindesby är bergsmansbyar i kyrkans närhet. Båda byarna finns nämnda från senmedeltiden och har båda vuxit fram kring hyttor. I byarna finns äldre bergsmansgårdar med i huvudsak 1800-talskarakteristik med typiska detaljer såsom gjutjärnsskorstenar och flygelbyggnader. Lindesby utgör en relativt samlad bebyggelsemiljö, med flera stora bergsmansgårdar kvar på den ursprungliga bytomten. Finnshyttan har en mer utspridd bebyggelsestruktur. I byn ligger den bergsmansliknande f d prästgården. I Finnshyttan uppfördes också ett missionshus under 1800-talets senare del. Utanför byn ligger utskiftade gårdar och torp.

Spår efter järnhanteringen

Inom området finns flera lämningar efter anläggningar med koppling till järnhanteringen, Finnshyttans hytta, ett gruvområde sydöst om Finnsjön samt ett mindre gruvområde vid Lindesby. Intill hyttplatsen finns även lämningar efter en osmundsmedja.

I Finnshyttan och Lindesby finner man många typiska bergsmansgårdar, såväl långsmala rödmålade timmerbyggnader, som större mangårdsbyggnader i två våningar präglade av byggnadsskicket under 1800-talets första hälft. I landskapet syns också spåren efter bergsbruket.

Finnshyttans missionshus uppfört under 1800-talets senare del.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bergslagsmiljö
- bymiljö
- gårdsmiljö
- kyrkomiljö
- odlingslandskap

Avgränsningen av riksintresset korresponderar relativt väl med de uttryck som finns i den befintliga beskrivningen. Dock finns anledning till både justeringar av den geografiska avgränsningen samt uppskärpning och komplettering av nyckelbegreppen.

Vissa viktiga lämningar efter bergsbruket med koppling till byarna är belägna utanför riksintresseavgränsningen. Bland annat är Lindesby hytta beläget strax norr om avgränsningen. Idag saknas bebyggelse här men i Häradskartan framgår att det fanns relativt omfattande bebyggelse i anslutning till hyttområdet invid vattendraget. Förslagsvis justeras avgränsningen för riksintresset så att Lindesby hytta ingår.

I uttrycken för riksintresset nämns ett kapell i Lindesby. Detta kapell ligger dock inte inom riksintresseavgränsningen utan längre söderut vid järnvägssamhället.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bergslagsmiljö

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas därför uttrycken istället till begreppet Bergsmansby.

Bergsmansby

- Flera stora herrgårdsliknande bergsmansgårdar som med välståndsindikerande attribut som gjutjärnsskorstenar och slaggsten visar byns ekonomiska betydelse.

- Bebyggelsens placering visar på betydelsen av topografi, hydrologi och geologi som lokaliseringsfaktorer för hytta och bostäder i äldre bergsmansbyar.

- Lindesby med välbevarade bergsmansgårdar. Finns hyttan med gårdar av 1800-talskaraktär samt bergsmansliknande f.d. prästgård, utskiftade gårdar och torp.

- Lämningar efter bergsbruket i form av hyttor, gruvlämningar, osmundsmedja, slaggvarp

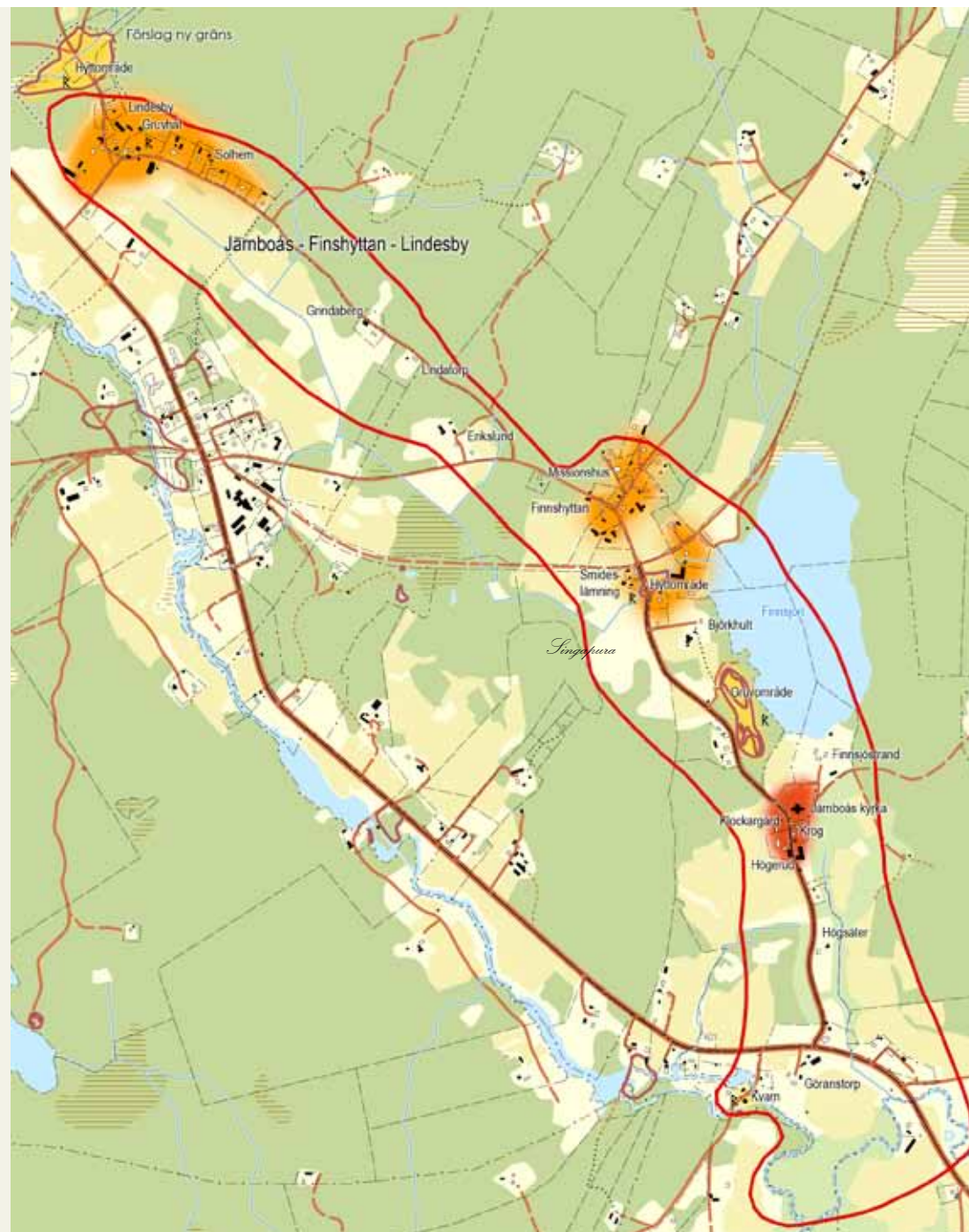
Kyrkomiljö alternativt sockencentrum

- Miljön kring kyrkan, med Klockaregården tidigare använd som sockenstuga och kommunalhus, före detta krog från 1700-talet, och timrat sockenmagasin från 1800-talet, som uttryck för dåtidens centrum i bygden.

– Järnboås 1600-talskyrka med tillbyggnad från slutet av 1700-talet med sitt för Bergslagen unika byggnadsskick med vitmålade panel samt som uttryck för Bergslagens tidiga befolkningsökning.

Odlingslandskap

– Omgivande öppet odlingslandskap som speglar jordbrukets betydelse i bergsmansbyarnas ekonomi

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Kyrkomiljö

Orange – By/gårdsmiljöer

Gult – bergshistoriska lämningar

Röd linje – Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – Förslag på ny avgränsning

Bondebyn - Järle - Yxe

Landskapet kring Bondebyn - Järle - Yxe har en delvis märklig historia att berätta. Här skulle på 1600-talet en ny stad byggas som skulle bli Bergslagens egen hamnstad. Ett tankeväckande exempel på statens starka intresse och direkta involvering i bergshanteringen. Idag finns lämningar och bebyggelse från 1600-talet och framåt som visar på Järle bruks inflytande över trakten. Invid Järleån, som med sina många fall utgjort bruksdriftens livsnerv, finns lämningarna efter Järle bruk kring Järle kvarn, bergsmansgårdar, smedkasern, f d missionshus och mjölnarbostad kring Övre och Nedre Järle. Tillsammans med Bondebyns gästgiveribyggnad, Yxe bruksherrgård och Yxe gamla skola utgör de värdefulla bebyggelsemiljöer liksom fysiska uttryck för de sociala rörelser och liberala tankegod som växt fram i brukssamhället.

BERGSLAGSMILJÖ

Bondebyn - Järle - Yxe

[T 35] (Linde och Nora sn)

Motivering:

Odlingslandskap med kulturhistoriskt värdefull bergslags- och bruksbebyggelse. (*Bergslagsmiljö*, *Bymiljö*, *Bruksmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Bondebyn med f.d. gästgiveribyggnad från 1800-talet. Övre och Nedre Järle med många byggnader av högt kulturhistoriskt egenvärde och lämningar efter Järle nedre bruk från 1600-talet. Odlingsmarker längs Järleåns slingrande fåra. *Herrgårdsmiljö* från 1700-talet kring Yxe f.d. bruksherrgård, belägen vid ett biflöde till Järleån. Stora delar av gårdens odlingsmark har vunnits genom utdikningsföretag.

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Centrala begrepp

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglat av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva brukningsformer.

Bruksmiljö

För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkes stolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Bondebyn – Järle – Yxe

Riksintresset är beläget strax väster om Norasjön i ett öppet odlingslandskap i en mindre dalgång. Genom området löper den för bergsbruket så viktiga Järleån, från Norasjön till sjön Väringen. Väringen i sin tur har vidare vattenkontakt söderut. I riksintresset ingår Järle bruk, Yxe herrgård och Bondebyn som alla ingått i ett gemensamt funktionellt sammanhang.

Järle bruk

Järle bruk låg strax söder om Yxe, där den gamla riksväg 50 korsade Järleån. I anslutning till vattendraget har det tidigare legat både hyttor och hammare anlagda i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Den tidigare bruksmiljön gör sig påmind genom Järle kvarn invid Järleån och som var i bruk fram till 1970-talet,

samt bostäder och ekonomibyggnader i anslutning till vattendraget. Inom bruksmiljön märks även en vitputsad arbetarbostad bland de rödmålade byggnaderna. Byggnaden kallas Svalbo och var bostad till de smeder som arbetade vid bruket. Inom miljön finns också typiska bergsmansgårdar. I Bondebyn strax nordöst om bruket låg tidigare en gästgivargård intill den gamla landsvägen.

Järle stad

I början av 1600-talet fanns storslagna planer på att anlägga ett kanalsystem från Bergslagen till Hjälmarren. Syftet var att underlätta järntransporterna från regionen via Hjälmare kanal till landets utskeppningshamnar. Ett led i planeringen var att anlägga en stad centralt i Bergslagen som skulle fungera som

Bondebyn Järle-Yxe är uppbyggd kring vattenkraften från Järleån som nyttjats för Yxehyttan/Bondebyns hytta (1539), Järleby hytta (1607) och Järle hamrar som senare blev Järle bruk med kvarn och sågverk. Järle kvarn som byggdes 1804 och användes fram till 1973 och är den enda kvarvarande kvarnen längs hela Järleån.

samlingsplats för järnet för vidare transport söderut via kanalsystemet. Den nya staden skulle inte bara fungera som knutpunkt för transporter, den skulle också bli centrum i ett nytt län, Järle landshövdingedöme. Platsen för Järlehyttan utsågs som lämplig för anläggandet av en stad, grundarbeten påbörjades och Järle stad fick stadsrättigheter 1642. Av planerna blev intet, dels på grund av problem med byggandet av kanalen och dels för att det inte var tillräckligt många som valde att flytta till den nya staden.

Järle stad är ett slående exempel på hur staten och storpolitiken kring bergshantering gripit in i enskilda platser och Bergslagsbyars historia.

Yxe bruksherrgård och gamla skola

Till Järle bruk kan också Yxe herrgård sägas höra eftersom de under lång tid hade samma ägare. Herrgården med omgivande odlingsmarker är beläget en knapp kilometer norrut intill den gamla landsvägen som förbinder herrgården med Järle bruk. Den nuvarande herrgårdsbyggnaden, som i dag inrymmer ett behandlingshem, fick sin utformning under 1700-talet.

Ur ett riksintresseperspektiv framstår inte herrgården i sig som det mest väsentliga utan kopplingen till bruket och Yxe skola som byggdes på 1860-talet. Skolans tillkomst ska ses mot bakgrund av den "filantropiska" rörelse som växte fram i de borgerliga skikten under 1800-talets andra hälft. Inte minst borgarkvinnorna var aktiva i att initiera och leda institutioner och organisationer inom det pedagogiska verksamhetsområdet. Efter den allmänna skolstadgans införande 1842 blev det församlingarnas uppgift att uppföra och under-

hålla skolbyggnader, något som ofta upplevdes som ekonomiskt betungande. Det var därför inte ovanligt att folkskolor byggdes på privat initiativ och särskilt inom ramen för den svenska brukskulturen var det naturligt för bruksägare och andra större företagare att ta ett ansvar även i denna fråga. Yxe skola byggdes av handelsmannen och riksdagsmannen Anders Wedberg som även kallades "Norakungen" och var en av trakten rikaste personer. Både Anders och hans fru Louise var starkt engagerade i skolfrågor.

Yxe skola är ett bevarat uttryck för hur Bergslagen, med sina starka patriarkala strukturer, utgjorde en viktig grogrund för idéer om socialt ansvarstagande och liberala reformer. Skolan är idag byggnadsminne.

Yxe gamla skola berättar om den filantropiska rörelse som växte fram i de borgerliga skikten under 1800-talets andra hälft.

I Nedre och Övre Järle finns flera bergsmansgårdar.

Nedanför Järle kvarn vid den gamla hyttplatsen finns lämningar efter Järle sågverk

Soalbo uppfördes som bostad till de smeder som arbetade på bruket.

Yxe f d bruksherrgård omges av storskaliga produktionsmarker.

Bruksherrgårdar

Bruken fungerade som ett slags samhällen i miniatyr. De var hierarkiskt ordnade med en tydlig skillnad mellan ägare och arbetare, en skillnad som också uttrycktes i landskapet. Brukets välstånd och framgång manifesterades i mer eller mindre påkostade bruksherrgårdar med tillhörande trädgård och park. Bruksherrgården var symbolen för brukspatronens överordnade ställning. Bruken var till största delen självförsörjande vilket förutsatte

ett storskaligt jordbruk. För bruksdriften behövdes en mängd olika arbetare som kunde ansvara för förvaltningen, arbeta inom jordbruket, driva de industriella verksamheterna och sköta trädgårdar och parker. Från bruksherrgården spreds ofta de senaste nyheterna inom arkitektur, sällskapsliv, jordbruk och trädgårdskultur till den omgivande bygden.

Yxe bruksherrgård från 1700-talet.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdsmiljö
- bergslagsmiljö
- bymiljö
- bruksmiljö
- odlingslandskap

Avgränsningen av riksintresset motsvarar relativt väl de uttryck som finns i den befintliga beskrivningen. Dock finns behov av både justeringar av den geografiska avgränsningen samt av nyckelbegreppen.

Förslagsvis görs en mindre gränsjustering i norr för att bättre fånga helheten kring Yxe. En brist är att den befintliga beskrivningen inte gör någon tydlig koppling till "Järle stad" och Yxe skola som ur ett riksintresseperspektiv borde utgöra något av kärnvärdena i området.

Bergslagsmiljö är ett begrepp som inte finns med Riksantikvarieämbetets lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis benas begreppet upp i bymiljö/bergsmansby.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Odlingslandskap

– Odlingslandskap präglad av den storskaliga herrgårdsdriften vid Yxe. Stora delar av gårdens odlingsmark har vunnits genom utdikningsföretag.

– Öppna odlingsmarker längs Järleåns slingrande fåra

Bymiljö/bergsmansby

– Övre och Nedre Järle med bergsmansgårdar, smedkasern, f.d. missionshus och mjölnarbostad samt Bondebbyn med f.d. gästgiveribyggnad från 1800-talet bildar en värdefull samlad bebyggelsemiljö

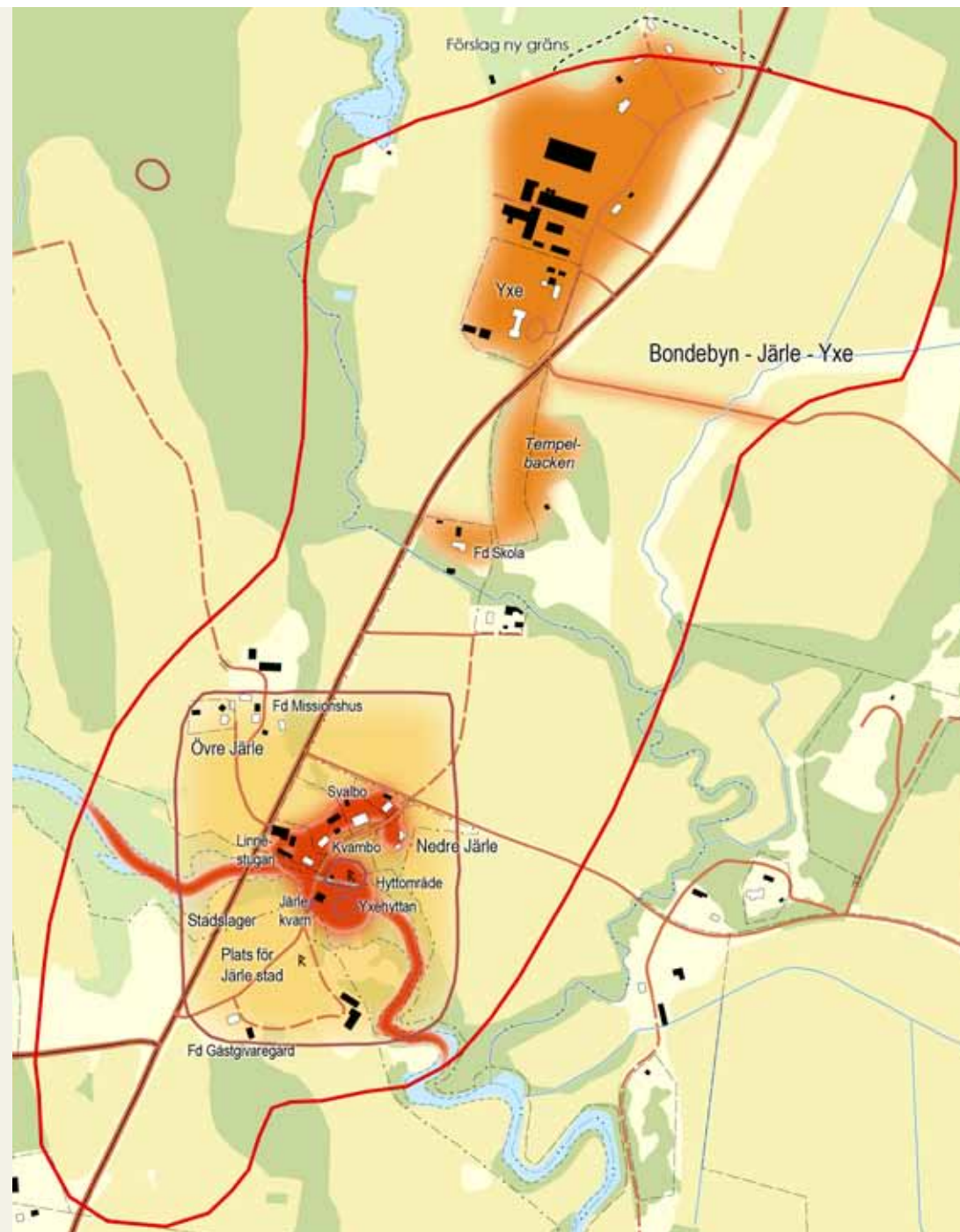
Herrgårdsmiljö

– Yxe f.d. bruksherrgård från 1700-talet med park, arbetarbostäder och ekonomibyggnader, omgivande storskaliga produktionsmarker, Wilhelminatempeltet uppfört i början av 1800-talet, som uttryck för en medvetet gestaltad högeståndsmiljö

Bruksmiljö

– Platsen för det påtänkta Järle stad som pedagogiskt och tankeväckande exempel på statens starka intresse och direkta involvering i bergshantering.

- Yxe gamla skola - i kombination med herrgård och bruk - som fysiskt uttryck för de sociala rörelser och liberala tankegoods som växte fram i brukssamhället under 1800-talets andra del.
- Järleån som genom sina många fall utgjort bruksdriftens livsnerv
- Järle kvarn och lämningar efter Järle nedre bruk från 1600-talet

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött - Bruksmiljön kring Järleån med Järle bruk

Orange - Yxe bruksherrgård och Yxe gamla skola

Gult - Markområde utsett och bearbetat för anläggandet av Järle stad

Röd linje - Ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje - Förslag på ny avgränsning

Hjulsjö

Hjulsjö kyrkby med sin typiska bergslagskyrka är belägen på en höjd ovanför ett öppet odlingslandskap. Här bidrar såväl äldre bergsmansgårdar som yngre bebyggelse grupperad kring kyrkan och den gamla landsvägen till den samlade kyrkbykaraktären.

BERGSLAGSMILJÖ

Hjulsjö

[T 44] (Hjulsjö sn)

Motivering:

Bymiljö, kyrkby med sammanhållen bebyggelse och framträdande placering i landskapet. (*Odlingslandskap*).

Uttryck för riksintresset:

Bergslagsby med välbevarad 1800-talsbebyggelse grupperad kring träkyrka från 1640-talet och landsvägens gamla sträckning. Omgivande öppna odlingsmarker.

Centrala begrepp

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva brukningsformer.

Kyrkby

Avser bymiljö som innesluter sockenkyrka utan fullt utvecklat sockencentrum.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Hjulsjö kyrkby

På en höjdsträckning ovanför ett öppet odlingslandskap ligger Hjulsjö, en kyrkby med äldre bergsmansgårdar och yngre bebyggelse grupperade utmed den gamla landsvägen. Mitt i byn byn reser sig Hjulsjö kyrka, en för Bergslagen typiskt rödfärgad, spånklädd timmerkyrka med vitmålade snickerier.

Den äldsta hyttan, som kom att kallas Gamla hyttan, och som funnits på platsen åtminstone sedan 1500-talet, låg söder om byn. Kring hyttan växte en bergsmansby fram. I slutet på 1600-talet utfärdades privilegier för Nya Hjulsjöhyttan, även kallad Södra hyttan, belägen vid sjön Grängen. Befolkningsökningen i trakten ledde till att ett kapell uppfördes på 1640-talet. I kyrkorummet vittnar predikstolen och en målning från 1670-talet om kyrkans äldsta delar.

Under 1700-talets befolkningstillväxt räckte inte den gamla kyrkan till. Den lilla kyrkan tillbyggdes med korsarmar och torn och fick sin nuvarande storlek. Kyrkogårdens äldre gravar försedda med gjutjärnskors och järnstaket uttrycker bygdens långa tradition av järnhantering. En ny kyrkogård med gravkapell inrättades vid 1900-talets början en bit öster om kyrkan.

Under slutet av 1700-talet bestod Hjulsjö av tre hemman. Genom hemmansklyvningar hade gårdarna delats på 14 brukare. Under 1850-talet hade det ökat till 21 brukningsenheter i byn. Vid storskiftet låg den norra gårdens brukningsdelar i ett stråk utmed landsvägen och vid kyrkan. En del av marken norr om landsvägen tillhörde klockarebostället och var avsedd för församlingsbornas gemensamma bruk. Den nedre gården låg intill Gamla hyttan och öster om denna låg södra går-

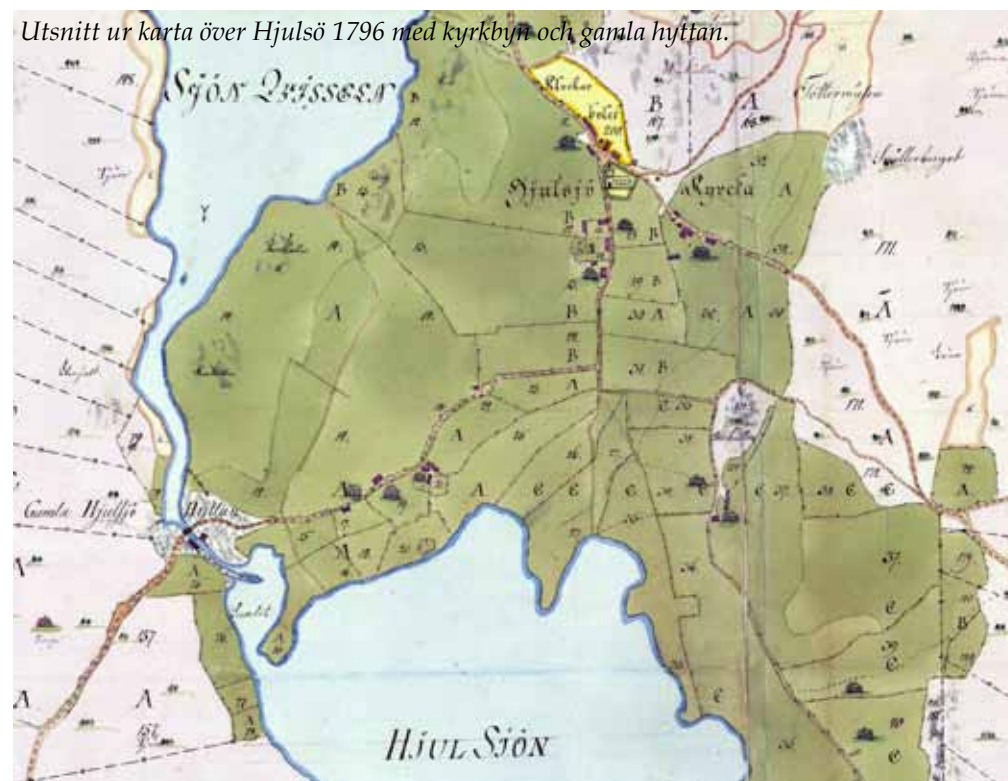
dens brukningsdelar. Byns ursprungliga del bör ha varit belägen vid kyrkan.

Under 1800-talet skedde genomgripande förändringar i samhället. Jordreformerna påverkade landsbygden, och bergsmännens villkor inom järnhanteringen förändrades. Tekniken utvecklades och det gamla privilegiesystemet föll sönder. Många bergsmanshyttor köptes upp av brukspatroner och storföretag. Hyttorna i Hjulsjö förvärvades av Bredsjö bruk.

Den gamla hyttan blåstes ned i slutet på 1800-talet och ersattes av en såg. Södra Hyttan/Nya Hjulsjöhyttan övertogs av AB Stjernfors-Ställdalen och var i bruk fram till början på 1900-talet. En hästdriven järnväg byggdes i slutet på 1800-talet mellan sjön Grängen och Bredsjö.

Malm forslades på sjön till Hjulsjö station varifrån den fraktades vidare på hästbanan till Bredsjö. Banan bredades och ingick i början av 1900-talet i Nora Bergslags järnväg. Tågtrafiken upphörde och hela sträckan revs upp i slutet på 1970-talet.

Hjulsjö kyrkby fungerade som en samlingspunkt i bygden till vilken olika service- och förvaltningsfunktioner knöts. Här fanns handelsbod, skola och sockenstuga. Gården vid kyrkan fungerade en tid som gästgiveri. Sockenstugan tjänstgjorde som skola och kommunalhus. I början av 1900-talet uppfördes en ny skolbyggnad intill kyrkan. Den revs efter att en ny skola uppfördes på den gamla skoltomten på 1970-talet. Bergsmännens gårdar kompletterades under 1900-talet med nya bostadshus i anslutning till den äldre bebyggelsen. Ett ålderdomshem byggdes på 1940-talet intill den gamla sockenstugan. Den blandade bebyggelsen bidrar genom sin skala och sitt läge samlad i ett stråk utmed landsvägen med kyrkan i centrum till helhetsmiljön.

De rödmålade spånklädda timmerkyrkorna är karaktäristiska för Bergslagen och skiljer sig avsevärt från den bördiga Närkeslättens vitputsade stenkyrkor. Flera av Bergslagens träkyrkor uppfördes under 1600-talets första hälft då befolkningen ökade i samband med bergshanteringens uppsving och invandringen av skogsfinnska nybyggare. Det rådde kyrkoplikt och befolkningsökningen ledde till att nya kapellförsamlingar bildades och små timrade kyrkor eller kapell byggdes. Den finska delen av befolkningen var till en början så stor att man i en del av de nya kyrkorna anställde finsktalande präster. Kyrkorna byggdes senare till för att hysa den allt växande befolkningen, vissa redan under 1600-talet och andra under 1700-talet. Då fick kyrkorna torn eller korsarmar och röda spånklädda fasader. Ett undantag är Järnboås kyrka som efter tillbyggnaden förseddes med vitmålad slätpanel och kom att likna en stenkyrka.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- kyrkby
- odlingslandskap

Riksintresseavgränsningen omfattar inte hela Hjulsjö utan den del av byn som låg närmast kyrkan samt delar av det omgivande öppna odlingslandskapet som sträcker sig utmed dalgången söder om Hjulsjö ned mot sjön. En mindre justering av gränsen görs förslagsvis i söder. De fysiska uttrycken för riksintresset beskrivs mycket kortfattat och utgörs av bergslagsbyns äldre 1800-talsbebyggelse, träkyrkan från 1640-talet, landsvägens gamla sträckning och omgivande öppna odlingsmarker. Från gällande beskrivning är det lätt att få intrycket av att det handlar om en relativt homogen miljö. I själva verket karaktäriseras Hjulsjö av kontinuerlig bebyggelseutveckling med en blandning av äldre och sentida bebyggelse för både service och boende. Hela miljön bidrar i hög grad till den samlade kyrkbykaraktern. Förslagsvis kompletteras beskrivningen med nyckelbegreppet sockencentrum.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö

– Hjulsjös äldre bykärna av bergslagsgårdar med 1800-talskaraktär

– Äldre traditionell gårdsbebyggelse i höjdläge omgiven av öppet odlingslandskap som utgör byns tidigare produktionsmarker

Kyrkby/sockencentrum

– Kyrka från 1640-talet, tillbyggd med korsarmar och torn under 1700-talet som uttryck för tidens folkökningar

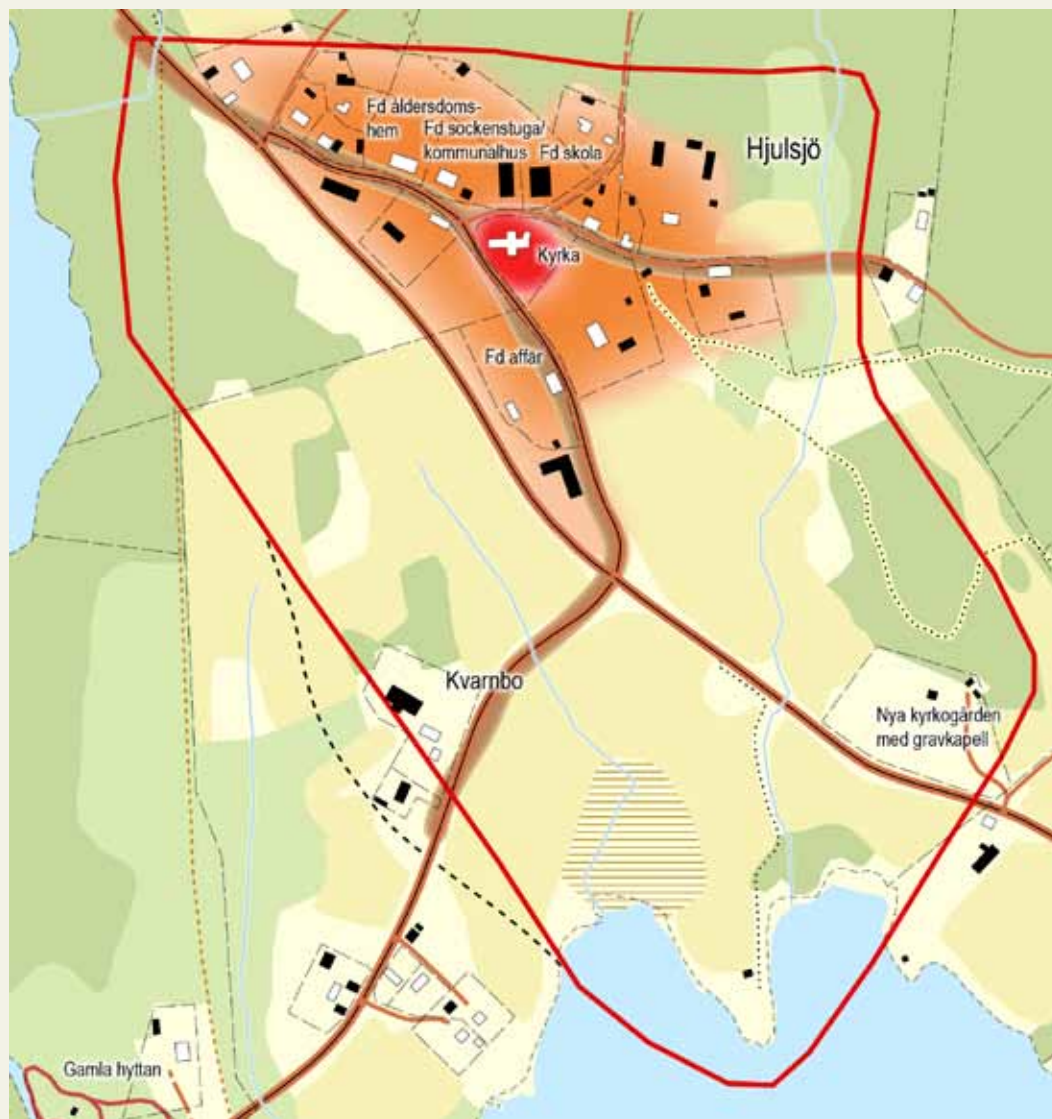
– Landsvägens gamla sträckning, kyrkans framträdande placering i landskapet och mitt i byn

– Bebyggelsens placering och gruppering kring kyrka och byväg/landsväg

– Bebyggelsens sammansättning och blandade karaktär, den äldre, traditionella gårdsbebyggelsen, 1900-talets bebyggelseförtätningar samt byggnader som skola, ålderdomshem, affär, sockenstuga som uttryck för kyrkbyn som samlingspunkt för handel, boende och service

Odlingslandskap

– Omgivande öppet odlingslandskap som utgör byns tidigare produktionsmarker

Rött fält - Hjulsjö kyrka

Orange fält - Hjulsjös äldre bykärna och sentida bebyggelse grupperade kring kyrka och den gamla landsvägen

Röd linje - Ursprunglig avgränsning

Swart streckad linje - Förslag på ny avgränsning

Småstads- miljöer

Våra städer har under lång tid formats och omformats av olika stadsbyggnadsideal. Stadsväven är ett uttryck för olika processer och sammanhang, ekonomiska och politiska såväl som sociala. Byggnaderna, gatorna, torgen, parkerna och monumenten bidrar till stadsrummets karaktär och identitet, och utgör sociala och kulturella meningsbärare.

En viktig del i det svenska nationsbyggandet var att reglera och organisera handeln. Från medeltiden fram till mitten av 1800-talet utfärdade statsmakten särskilda stadsprivilegier som gav städernas borgare monopol på köpenskap och handel och rätten att sälja hantverk. Hantverksverksamheten reglerades genom skråväsendet. Koncentrationen av handel och hantverk till städerna var ett sätt för statsmakten att kontrollera ekonomin knuten till varuutbyte, dvs att möjliggöra statliga inkomster genom till exempel tullar. Under lång tid var det förbjudet att bedriva handel på landsbygden. Järn, säd, boskap och brännvin var hårt reglerade varor. De svenska förindustriella städerna fungerade som handelscentra för den omgivande landsbygden och böndernas varor köptes upp av städernas handelsgårdar. I praktiken var denna arbetsdelning mellan stad och land inte strikt åtföljd. På landsbygden ägnade sig bönder åt protoindustri och hantverk och i städerna levde många på jordbruk. Under 1800-talets liberaliseringsvåg togs en rad hinder för handel och andra näringar bort. Städernas privilegier att driva "borgerlig näring" avskaffades successivt och slutligen infördes full näringsfrihet. I städerna uppstod nya former av specialbutiker och

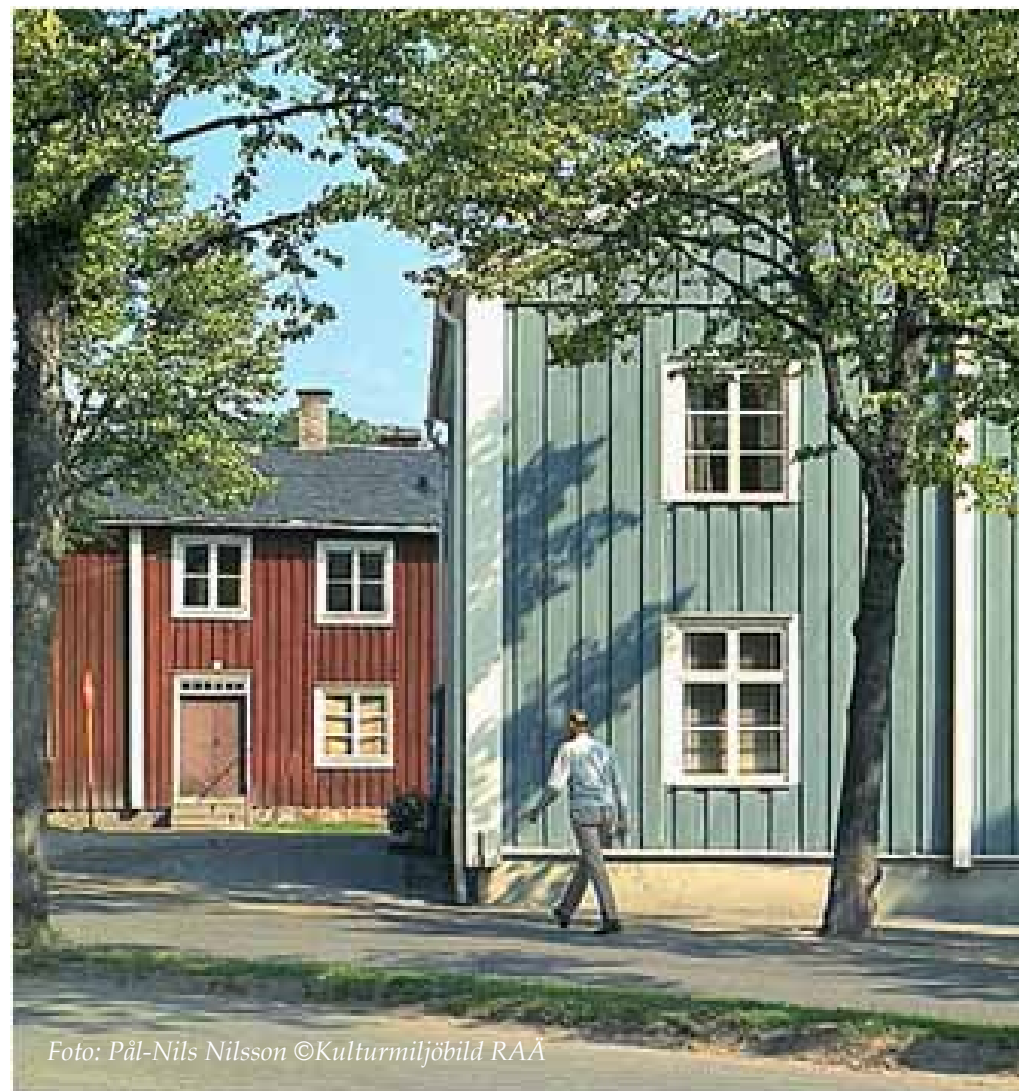
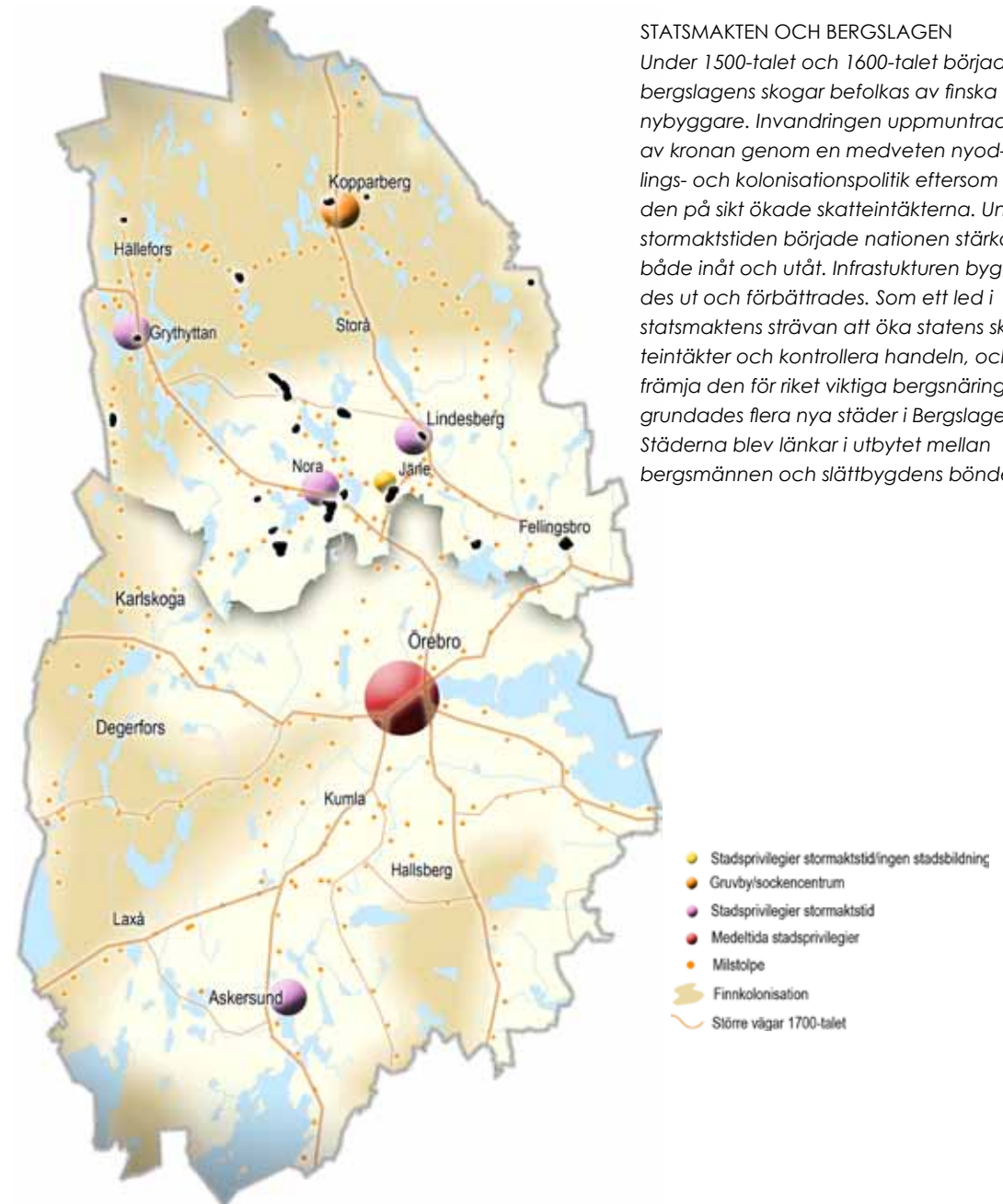

Foto: Pål-Nils Nilsson ©Kulturmiljöbild RAA

på landsbygden etablerades lanthandlar. Kvinnorna i städerna fick efterhand ökade möjligheter att ägna sig åt olika slags näringar.

Sverige var under 1600-talet en krigshushållnings-ekonomi. För att upprätthålla Sveriges stormaktsställning i Europa bedrevs långvariga och kostsamma krig. Krigsansträngningarna urholkade statskassan och ställde stora krav på befolkningen. All ekonomisk verksamhet i landet underordnades statens strävan att finansiera krigsmakten. Bergshandlingen var hårt reglerad och en förutsättning för Sveriges position som stormakt. Under stormaktstiden stärktes också staten inåt med stora förändringar och omorganiseringar i rikets administration och förvaltning. En rad statliga verk och kollegier inrättades, många nya städer anlades, infrastrukturen byggdes ut och förbättrades för att skapa en effektiv kontroll av landet. En ny ämbetsmannaaadel växte fram i anslutning till den nya statliga byråkratin.

Som ett led i statsmaktens strävan att öka statens skatteintäkter och kontrollera handeln grundades flera nya städer i det ekonomiskt viktiga Bergslagen. Nora, Lindesberg, Kopparberg och Grythyttan som vuxit fram kring bergshandlingen bjuder på idylliska miljöer och småstadscharm men berättar också om det svenska nationsbygget, stadsbefolkningens levnadsvillkor och sociala skiktning.

STATSMAKTEN OCH BERGSLAGEN
Under 1500-talet och 1600-talet började bergslagens skogar befolkas av finska nybyggare. Invandringen uppmuntrades av kronan genom en medveten nyodlings- och kolonisationspolitik eftersom den på sikt ökade skatteintäkterna. Under stormaktstiden började nationen stärkas både inåt och utåt. Infrastrukturen byggdes ut och förbättrades. Som ett led i statsmaktens strävan att öka statens skatteintäkter och kontrollera handeln, och främja den för riket viktiga bergsnäringen grundades flera nya städer i Bergslagen. Städerna blev länkar i utbytet mellan bergsmännen och slättbygdens bönder.

Handels- och hantverksgårdar

I den förindustriella staden var handel och arbetsplatser integrerade med bostäder. Olika verksamheter och befolkningsskikt blandades. Handels- och hantverksgårdarna dominerande stadsbilden och det var här en stor del av städernas köpenskap ägde rum. De tidiga handels- och hantverksgårdarna bestod av envåningslängor som bildade kringbyggda gårdar. Huset mot gatan rymde bostäder och handelsbodas medan stall, ladugård, förråd, verkstäder och övriga gårdshus låg inne på tomten. De som bodde i staden bedrev också jordbruk vilket förstärkte stadsbebyggelsens starka anknytning till lantliga byggnadsformer. Den bebyggda ytan var ofta liten medan resten av stadsmarken användes till jordbruk och bete.

Järnhanterings starka uppgång under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet satte avtryck i bebyggelsen. Stadens borgare och storhandlare som blivit rika på bergshandlingen manifesterade sina framgångar med ståtliga hus med utsmyckade portar mot gatan. Envåningslängorna växte på höjden och fasaderna mot gatan målades ofta i stenimitrande ljusa oljefärger i nyklassicismens anda. Den kringbyggda gården är typisk för den förindustriella staden och utgör idag stommen i trästädernas äldre bebyggelse.

Det offentliga livet

Under stormaktstiden låg det i statens intresse skapa representativa städer som utstrålade rikets makt, kultur och rikedom. Genom rätlinjiga rutnätsplaner med symmetriska kvarter, raka gator och ståtliga torg gavs staden en respektingivande fasad som också speglade en välordnad statsmakt. Torget var en ekonomiskt, administrativt och socialt viktig plats avsedd för handel och mötesplats för stadens befolkning, bönder och bergsmän. Runt det centrala torget och de större gatorna bodde biskopar, rådmän och handelsmän. Här skulle de praktfulla byggnaderna vara samlade för att symbolisera platsens betydelse.

Stadens torg och huvudgator kantas därför av stora stadsgårdar, ämbetslokaler, officiella byggnader och representativ bebyggelse för stadens förvaltning från olika tidsepoker. Traditionellt var rådhuset, kyrkan och statens offentliga byggnader mest framträdande i stadsbilden. Städerna har under lång tid formats av det offentliga livet och haft en viktig social roll. De allmänna platserna i staden var öppna för alla och skapade förutsättningar för spontana kontakter och möten mellan människor. På städernas gator och torg har evenemang och festligheter, kamp för demokrati, kollektiva och medborgerliga rättigheter funnit platser att verka på.

Lindesberg. Utanför stadens kärna ligger stadsbornas åkrar, ängar, hagar och kålgårdar. Från 1600-talet fram till mitten av 1800-talet var stadsbyggnadsidealet den rätlinjiga rutnätsplanen med symmetriska kvarter och ett centralt torg. Vid torget reser kyrkan majestätiskt över den låga trästaden.

"...de tompter som wid Torget och Förnämsta Gathorna. Ähre belägne, Sådanna män tilldelte bliffwa, som dem kunna, och wilie med skiöne hws och byggningar, Staden till heder och prydnat, bebyggia och handt haffwa, Och de som aff ringa medel ähre, bliffwa affsides vthmed Twärgatorna tompter tilldelte, der på de sina hwss vpsättia kunne, effter som deras förmögenheet och näringzmedel tillsäia kan."

(Effter Konungl. Maj:tz nådige befaldning och Förordning. 1644. Instruktion för hur de nya städerna Nora och Lindesberg skulle byggas)

Stadens kvarter

TRÄSTADSKVARTER

Den förindustriella stadens låga trähusbebyggelse med kringbyggda gårdar formade intima gaturum och stadsmässiga kvarter med husen tätt intill gatan. Gatuhusen hyste bostäder och handelsbodan medan uthus och enklare bostäder låg längre in på tomten. De som bodde i staden bedrev också jordbruk vilket förstärkte stadsbebyggelsens starka anknytning till lantliga byggnadsformer.

STENSTADSKVARTER

Framväxten av en ekonomiskt stark borgarklass och näringslivets expansion under 1800-talet skapade behov av representativa lokaler för affärs- och sällskapslivet. Stadsmässiga byggnader i sten och puts uppfördes i 1800-talets nystilar, breda gator, trädplanteringar och parker blev nya inslag i städerna.

VILLAKVARTER

Under det tidiga 1900-talet började stadsbyggnadsidealet inriktas mot sol, ljus, luft och grönska som en reaktion mot den sociala miljön i städerna. Landsbygdens kvaliteter skulle uppnås genom organisk och naturnära estetik, öppnare och glesare stadsplaner. Husen fick en mer indragen placering gentemot gatulinjen vilket skapade bredare och grönskande gaturum. Villa- och egnahemsbebyggelsen växte successivt fram i städernas utkanter.

Från tätt till glest

Med industrialismens intåg växte städerna i snabb takt. Industrialiseringen och det effektiviserade jordbruket ledde till att stadsjordbruket och djurhållningen i städerna försvann. En viktig förutsättning för industrialismens utbredning var järnvägen som oftast drogs utanför stadskärnan. Städernas centrala torg fick en konkurrerande dragpunkt i stationsbyggnaden. Stationen fick ofta en monumental framtoning i likhet med andra viktiga offentliga byggnader som stadshus, bankhus, hotell och teatrar.

Framväxten av en ekonomiskt stark borgarklass och städernas ökade betydelse skapade behov av representativa lokaler för affärs- och sällskapslivet. Stadsmässiga byggnader i sten och puts uppfördes i 1800-talets nystilar, breda gator, trädplanteringar och parker blev nya inslag i städerna.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet uppmärksammades alltmer industrialiseringens inverkan på sjukdom, fattigdom och försörjningsmöjligheter. Den växande arbetarklassen hänvisades till trånga, mörka och ohygieniska bostäder.

Behovet av sociala reformer växte och breda folkrörelser spred sig som reaktion på tidens utbredda, sociala missförhållanden. Gemensamt för de olika rörelserna var att initiativet kom underifrån i samhället. Nykterhet, folkbildning

och ett fritt religiöst och politiskt tänkande ansågs viktiga för att arbetare och andra missgynnade grupper skulle kunna uppnå social och ekonomiskt rättvisa. Det uppstod ett behov av samlingsplatser för såväl politiska möten och demonstrationer som nöjen, sång och dans. Arbetarrörelsens folkparker växte fram parallellt med Folkets hus. I takt med välfärdssamhällets framväxt blev skolor och andra byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice inslag i städerna.

Som en reaktion mot den sociala miljön i städerna började stadsbyggnadsidealet orienteras mot sol, ljus, luft och grönska. Landsbygdens kvaliteter skulle uppnås genom organisk och naturnära estetik, öppnare och glesare stadsplaner där olika funktioner separerades. Idealet blev böljande gatunät och fristående hus i öppna parklandskap. Villa- och egnahemsbyggelsen började successivt växa fram i städernas utkanter.

I takt med allt snabbare transportmedel har städerna expanderat geografiskt. Infrastruktur och ytkrävande verksamheter har alltmer förlagts till den tätortsnära landsbygden, bland annat som en följd av ett funktionsseparerande planeringsideal. Staden har blivit mer utglesad och uppdelad i affärskvarter, industriområden, bostadsområden och rekreationsområden.

Lindesberg

Lindesberg är en småstad med ursprung som medeltida handelsplats. Stadens prägel återfinns såväl i den äldre trästadens intima karaktär med låga handelsträdgårdar som i det sena 1800-talets och 1900-talets kommersiella handels- och stenstadssepok.

SMÅSTADSMILJÖ

Lindesberg

[T 40] (Linde sn)

Motivering:

Småstadsmiljö som visar centralmaktens strävan vid 1600-talets mitt att grunda nya städer för att främja den för riket viktiga bergshanteringens samt den förindustriella stadens bebyggelse och liv.

Uttryck för riksintresset:

Den rätvinkliga rutnätsplanen från 1644. Tomtstruktur, äldre småskalig trästadsbebyggelse med större stadsgårdar och enklare utkantsbebyggelse. En grupp större stenbyggnader vid kyrkan och torget.

Centrala begrepp

Småstadsmiljö

Småstadsmiljö betecknar ett småskaligt för nordeuropa särpräglat stadsbyggande som ägde bestånd fram till sekelskiftet 1900 och som karakteriserar en stor del av det svenska stadsväsendet. Kännetecknande för småstaden är bl a dess relativt svaga ekonomiska differentiering, dess mycket fåtaliga tongivande elit, att stadsborgarna fram till slutet av 1800-talet regelmässigt drev visst lantbruk. Ofta bevaras trädgårdar och viss lummighet nära stadskärnan. Vidare spårar man ofta effekter av lokala byggnadsordningar och brandstador i bebyggelsen, som var låg utom vid dess centrala torg, där symboliska markeringar av själva stadsvärdigheten även var vanliga. De svenska småstäderna var ofta "trästäder".

Från Lindesås till Lindesberg

Lindesberg växte upp som handelsplats under medeltiden på den smala åsen intill Lindesjöns norra strand. Det dåtida Lindesås blev tidigt centrum för handel med den omgivande bergslagsbygden i Lindesbergslag. Kring kyrkan som tros ha uppförts under 1300-talet uppstod en kyrkby och Lindesås betydelse kom att öka under 1500- och 1600-talen i samband med bergshanteringens expansion. Läget vid Lindesjön och Bottenån hade sannolikt stor betydelse för framväxten av orten. De för transport viktiga vattenvägarna var förbundna med Arbogaån via Väringen och ut till kusten. I bygden fanns också bördiga jordar kring sjöarna och tillsammans med det malmrika berget och stora skogsområden kom en kombination av jordbruk och bergshantering att skapa goda förutsättningar för befolkningen.

Kyrkbyn Lindesås fick sina stadsrättigheter 1643 och kom då att bli Lindesbergs stad. En permanent köpmannabosättning fanns då redan. Lindesberg var och förblev centrum för järnhandeln och lyckades trots hårt motstånd från Arboga att behålla sina stadsprivilegier.

Stadsplan

År 1644 upprättades en stadsplan enligt det då rådande rutnätsidealet med kvarter i räta vinklar. Kungsgatan löper som en bred huvudgata genom staden och korsas av tvärgator. Stora delar av stadskärnan har förnyats som följd av de stadsbränder som drabbade staden under 1600- och 1800-talen. Nya stadsplaner togs fram för stadens utvidgning och nya ideal. Bland annat upprättades 1878 en ny stadsplan med krav på ett bättre brandskydd. Centrala Lindesberg präglas än

Karta över Lindesberg omkring år 1800

"Linde är en Lång smal stad, har allenast en gata, en Liten siö brede wid, Kyrkan wid torget, Rådstugan så väl som de öfrige husen af Trä, mest rödmåhlade och en del wäl nog bygde. Landet här i Kring består af dahlar och kullar.... Stadens handel är med tackjern. Resan skedde längs genom staden som nestan ligger i norr och söhr, en liten å reste wi då förbi ett stycke".

Anonym resenär 1749. Ur Lars Hagströms "Berslag och bruksbygd".

idag av den strikt utformade rutnätsplanen, och medger långa siktlinjer och utblickar mot Lindesjön.

Trästaden

Fram till mitten på 1800-talet bestod i stort sett all bebyggelse i Lindesberg av träbyggnader. I dagens Lindesberg återfinns träbebyggelsen utmed Kungsgatan, som behållit sin smala intima karaktär med i huvudsak låga timrade byggnader i en eller två våningar. Här finns stadens äldsta byggnader med kringbyggda handelsgårdar längst i norr. Boningshusen vetter mot gatan medan gårdens ekonomibygnader, uthus och hantverkslokaler ryms inåt gården. Tvärgatornas låga längor bildar på flera håll slutna gatumuljörer. Vanligen finns en inkörsport. Den kringbyggda gårdens funktion var på samma gång stadsbonds och jordbrukarens. Göranssonska gården är ett väl bevarat exempel på hur de vanliga handelsgårdarna var utformade under 1700-talet. Även i Kungsgatans södra del finns äldre bebyggelse, främst från 1800-talet, som undkommit i de stora stadsbränderna. Till borgarskapets bostäder från 1700-talet finns Tellandska gården bevarad i söder. De centrala delarna med trähusbebyggelse som brann ner byggdes upp igen med småskalig bebyggelse. Dock kom det sena 1800-talets högkonjunktur att påverka byggnadernas utseende. Handelsträdgårdarna uppfördes vanligen i 1 1/2 eller 2 våningar och målades i ljusa färger.

Stenstaden

På krönet i Kungsgatans mitt finns stadens centrala torg, Rådhusorget. Här finns, förutom kyrkan, flera officiella byggnader för stadens förvaltning och sällskapsliv, uppförda som pampiga stenhus mellan 1870 och 1923.

Göranssonska gården

Komministergården från gatan och från gården

Det rikt dekorerade Tingshuset vid Rådhusorget uppfördes 1895.

Norra delen av Kungsgatan. Här syns exempel på gatubreddningsförsök och funktionalism

Folkets hus på Kristinavägen

Stenbebyggelsen i Lindesbergs centrala delar kring Kungsgatan är företrädesvis från tiden kring sekel-skiftet 1800/1900 då stenbyggnadsepoken, som tar sin början efter 1869 års stadsbrand, kulminerar.

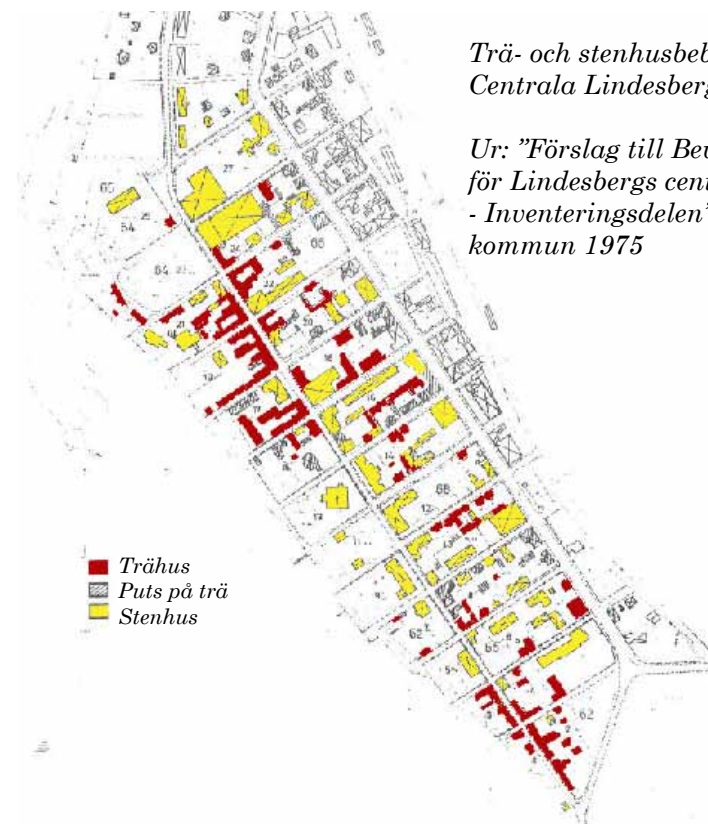
Kristinavägen, som löper parallellt med Kungsgatan, utformades som en bred esplanad med stenhus och träd. Gröna esplanader skulle minska risken för brand att sprida sig och göra stor skada. I början av 1900-talet förflyttades delar av Lindesbergs kommersiella centrum från Kungsgatan till Kristinavägen, som idag är stadens genomfartsled. Längs Kristinavägen ryms blandad bebyggelse med butiker, flerbostadshus och officiella byggnader.

Industristaden

Fram till 1800-talets slut utmärktes Lindesbergs näringsliv av handelsbyte mellan Bergslagen och slättbygden. Då Lindesberg på 1870-talet fick järnvägsförbindelse kom stadens tillväxt att öka markant. Det industriella näringslivet utvecklades och metall- och verkstadsindustrin tog fart och expanderade. Lindesberg utvecklades under 1900-talet till en mindre industristad. I takt med att staden växer drar sig bebyggelsen sakta men säkert ut från stadskärnan.

De tyngre industrierna i form av mekaniska verkstäder, snickerifabriker o dyl anlades i anslutning till järnvägen, medan den hantverksmässiga skofabrikationen istället etablerades i stadens utkanter.

Tillverkningsindustrin som under 1900-talets senaste årtionden kom att minska kraftigt ledde till att många verksamheter försvann efter hand.

Trä- och stenhusbebyggelse 1975 i Centrala Lindesberg

Ur: "Förslag till Bevarandeplan för Lindesbergs centrala delar - Inventeringsdelen" Lindesbergs kommun 1975

Tellandska gården

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- småstadsmiljö

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Lindesbergs centrala område med den äldre bebyggelsemiljön kring Kungsgatans norra och södra delar, torget med kyrkan och större stenbyggnader. I nuvarande uttryckstext saknas stadsbyggnadsepoken efter den stora branden 1869 då stenstaden och stadens expansion satte sin prägel på Lindesberg. Nuvarande beskrivning bör kompletteras med denna epok.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Småstadsmiljö

– Den rätvinkliga rutnätsplanen från 1644 som erbjuder långa siktperspektiv och utblickar mot Lindesjön. Tomtstrukturen, det centrala torget, gatunätet med huvudgatan Kungsgatan och tolv tvärgator som utgör den ursprungliga stadsplanen.

– Torget som ursprunglig platsbildning för administration, köpenskap och handel

– Äldre småskalig trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen i stadens norra och södra delar med

större stadsgårdar och enklare bebyggelse som berättar om stadens sociala skiktning samt äldre tiders handel och köpenskap

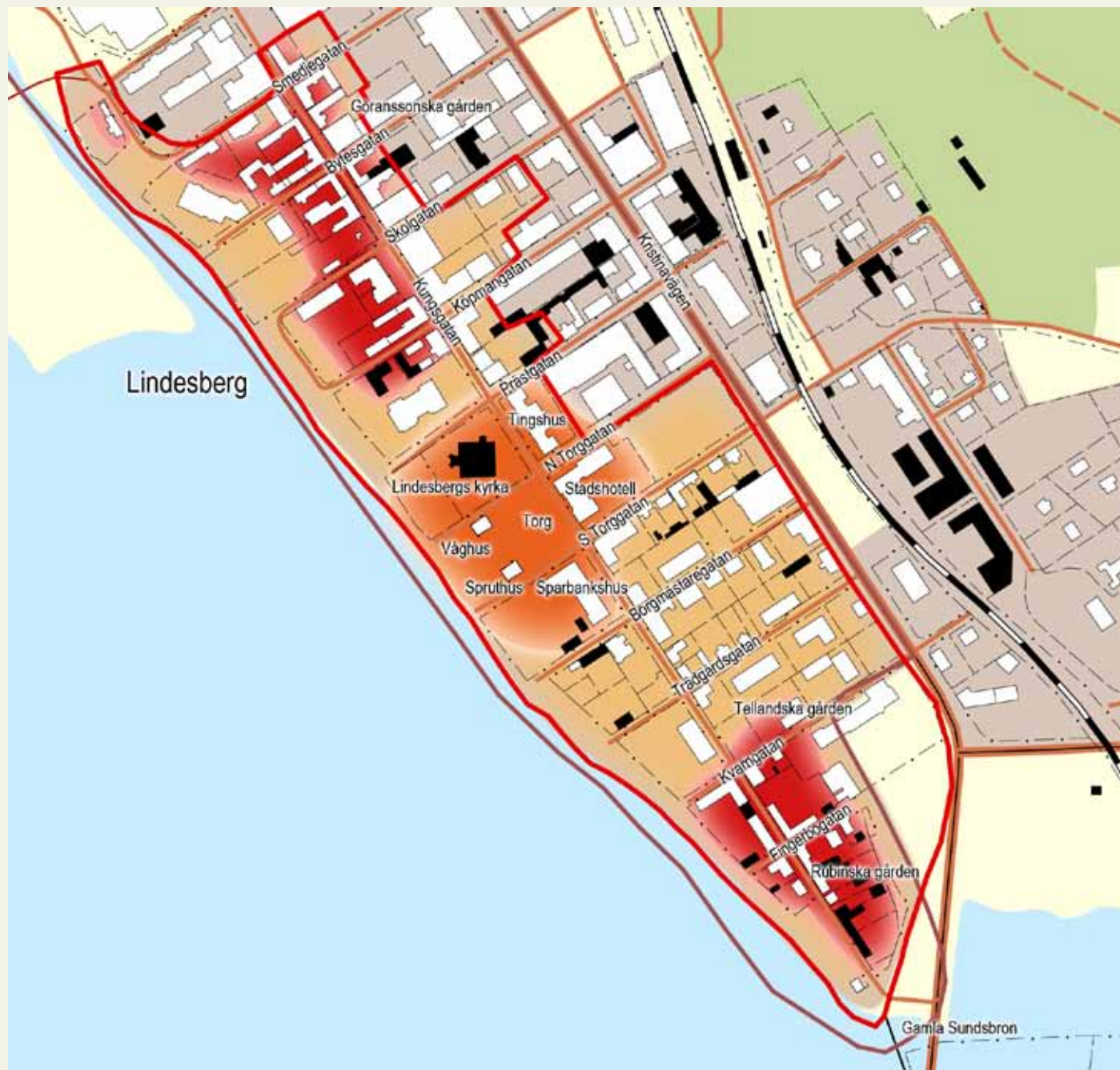
– Bebyggelsekaraktären med handelsgårdars huvudbyggnader mot gatan, uthus och enklare bostäder längre in på tomten formar stadsmässiga slutna kvarter

– De äldre kringbyggda handelsgårdarna som i skala och form knyter an till den tidiga stadens utpräglad lantliga karaktär

– Stenstadens byggnader som arkitektoniskt och volymmässigt skiljer sig från trästadens låga skala och speglar stadsbyggnadsepoken efter den stora branden 1869

– Det kullerstensbelagda torget i centrum med monumentalt utformade stenbyggnader från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, uppförda för stadens förvaltning bildar en representativ miljö med kyrka, stadshotell, tingshus, sprut- och våghusen samt sparbankshus.

– Kristinavägen utformad som en bred esplanad utgör gräns i öster för det äldsta stadsområdet och speglar stenstadens expansion och det sena 1800-talets stadsbyggnadsideal

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött - Äldre trähusbebyggelse

Orange - Stadens centrala torg med representativ bebyggelse

Ljust orange - Den gamla rutnätsplanen

Centrala Nora

Nora är en av Sveriges bäst bevarade trästäder. I staden rymms kringbyggda gårdar från 1700-talet, praktfulla borgarhus från 1800-talet och representativa stenhus från 1900-talet. En väl sammanhållen kyrkomiljö med ursprung i stadsplanen från 1644 och en unik järnvägsmiljö bidrar ytterligare till Noras speciella karaktär.

SMÅSTADSMILJÖ

Centrala Nora

[T 33] (Nora sn)

Motivering:

Småstadsmiljö som i planläggning och småskalig trädadsbebyggelse uttrycker centralmaktens stadsgrundningspolitik i det viktiga Bergslagen vid 1600-talets mitt samt den förindustriella stadens bebyggelse och liv.

Uttryck för riksintresset:

Den rätvinkliga rutnätsplanen från 1643, tomtstruktur och den klassiska trädadens stadsgårdar, gårdsmiljöer och enklare bebyggelse. Inslag av representativ stenhusbebyggelse från 1800-talet, järnvägsstationen med tillhörande anläggningar och Anders Wedbergs park som utgör del av utvidgningsplan 1878.

Centrala begrepp

Småstadsmiljö

Småstadsmiljö betecknar ett småskaligt för nordeuropa särpräglad stadsbyggande som ägde bestånd fram till sekelskiftet 1900 och som karakteriserar en stor del av det svenska stadsväsendet. Kännetecknande för småstaden är bl a dess relativt svaga ekonomiska differentiering, dess mycket fåtaliga tongivande elit, att stadsborgarna fram till slutet av 1800-talet regelmässigt drev visst lantbruk. Ofta bevaras trädgårdar och viss lummighet nära stadskärnan. Vidare spårar man ofta effekter av lokala byggnadsordningar och brandstador i bebyggelsen, som var låg utom vid dess centrala torg, där symboliska markeringar av själva stadsvärdigheten även var vanliga. De svenska småstäderna var ofta "trädäder".

Centrala Nora

Under medeltiden var Nora en viktig plats för by-teshandel mellan bergslagens järn och slättbygdens spannmål och andra jordbruksprodukter. De båda bergslagsdalarna med Noraskogs bergslag mötte här Mälardalens slättbygder. Läget intill Norasjön och Järleåns dalgång medgav goda förbindelser med omvärlden via Arboga. Nora blev på 1200-talet en egen socken med kyrka och torg. Ett fåtal gårdar rymdes kring torget. Kring 1500-talets mitt ökade antalet gårdar, och kyrkbyn bestod nu av en mängd bodar för bergsmän och köpmän. När Noras första stora stadsbrand inträffade i början av 1600-talet hade gårdarna hunnit bli 45 stycken. Bostäder och fähus bestod då av låga ofärgade timmerlängor med torvtak.

Stadsplanen

Den betydelsefulla handeln med bergslagens järn ledde till att Nora fick stadsprivilegier 1643. Året därpå antogs den första stadsplanen. Torget och kyrkan utgjorde stadens centrala plats varifrån en rätlinjig rutnätsplan utformades. Det var en rutnätsplan i barockens anda där gator omgav likformiga kvarter med rektangulär geometri. Kvarteren bestod av gårdsbildningar med boningshus mot gatan och ekonomibyggnader inåt gårdarna.

Fram till 1900-talets början upprättades 5 nya stadsplaner i Nora. Planerna togs bland annat fram som en följd av de stadsbränder som drabbade staden, men även för att ge uttryck åt nya stilar och ideal. Gaturummen i stadskärnan bildar än idag ett nät av siktlinjier som fortfarande når det omgivande landskapet, och från många platser i staden även kyrkan.

Trästad

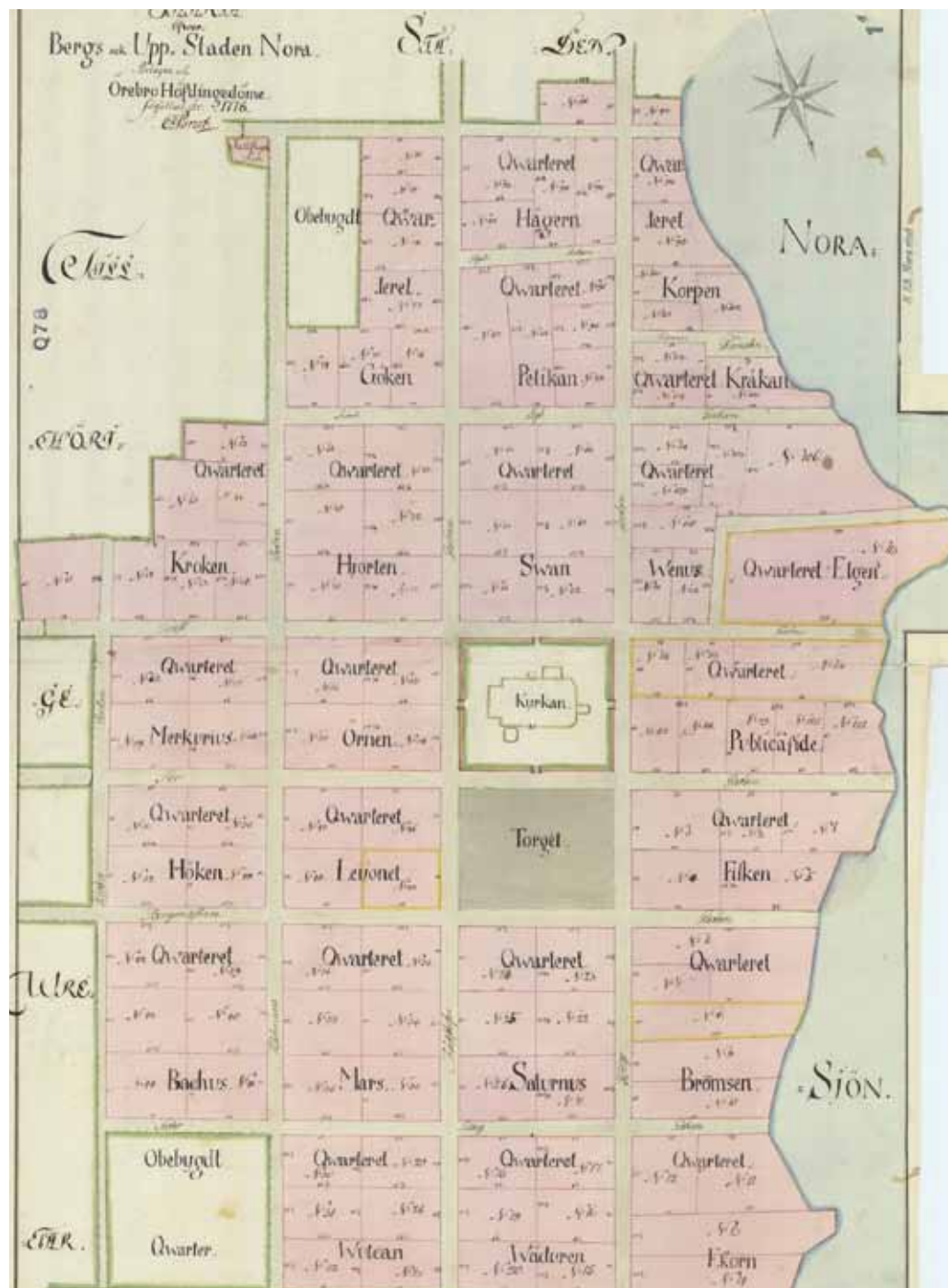
Vid den stora stadsbranden 1731 förstördes i princip stadens alla hus och hela Nora var än en gång lagd i ruiner och aska. Staden byggdes åter upp, innan en ny stadsplan som skulle förhindra brändernas framfart hann antas. Bebyggelsen under 1700-talet bestod företrädesvis av envåningslängor med kringbyggda gårdar med portlider och påkostade körportar. Huset mot gatan där bostadsdelen var belägen innehöll inte sällan även en handelsbod med försäljning genom en lucka mot gatan. Inne på gården låg förråd, stall, ladugård, lada, brygghus, tvättstuga, bakstuga och bostäder för tjänstefolk. De flesta av dåtidens gårdshus är idag rivna eller ersatta av nyare bostadshus eller verkstadsbyggnader o dyl., men på många håll har de behållit sin grundstruktur.

Från 1700-talets slut och fram till 1800-talets mitt kom Noras bebyggelse att förändras. Nora hade sin glansperiod under den här tiden och som en följd av ökat välstånd byggde borgarna nya ståtliga bostadshus på sina handlegårdar. De låga envåningshusen byggdes på till två våningar och fasaderna pryddes med ljusa stenimiterande oljefärger och klassicistiska byggnadsdetaljer.

Stenstad

Under 1800-talets senare hälft växte ett övergripande samhällsansvar fram i riket och nya institutionsbyggnader tillkom. Med näringslivets och den moderna industrialismens expansion samt framväxten av en ekonomiskt starkare borgarklass kom representativa hus

De tidiga stadsplanerna, här från 1778, ligger till grund för stadskärnans strukturella utseende av idag.

i sten och puts att ta plats i Nora. Järnvägen, som kom till Nora redan 1856 som Sveriges första normalspåriga järnväg, bidrog också till ett ökat resande och därmed behovet att kunna övernatta. Stadshus med stadshotell byggdes invid torget i väster. Rådhuset som uppfördes som skolhus redan 1841, Tinghuset från 1905 samt Sparbanken gavs framträdande positioner och kyrkan nyuppfördes i nygotisk stil med spira.

Runt sekelskiftet 1800/1900 bildades de första folk- rörelserna och deras samlingslokaler tog plats i Norras stadskärna. Missionshuset och betelkapellet från 1870-talet och IOGT-lokalen från 1924 är byggnader som minner om folk- rörelsernas intåg.

Söder om stadskärnan, alldeles intill järnvägstationen ovan lokstallarna, ligger Södra kyrkogården med Wedbergska gravkapellet från 1800-talets mitt. Kyrkogården invigdes år 1817 sedan kyrkogården runt kyrkan inte längre kunde användas. Här är några av stadens mer betydelsefulla personer begravda. Förutom Norakungen Anders Wedberg som lät uppföra kapellet, finns också Carl Oskar Trollius, bergsmästare och initiativtagare till järnvägen Nora - Ervalla och Noraforskaren Johan Johansson bland andra.

Noras karaktär av förindustriell småstad samt administrativ och kommersiell huvudort för Nora bergslag under dess sista glansperiod kommer till uttryck genom stenbebyggelsen från 1800-talets andra hälft och 1900-talets början och Nora stationsanläggning.

Den äldsta bebyggelsen i Nora härrör från tiden efter den stora stadsbranden 1731. De flesta husen är då låga envånings timmerlängor.

De välbärgade borgarna manifesterar sitt välstånd med nya hus i flera våningar som målas i ljusa oljefärger

Göthlinska gården uppfördes under slutet av 1700-talet.

Rådhuset i Anders Wedbergs parks östra ände uppfördes som skolhus 1841.

Trädgårdsstaden

En ny stadsplan år 1878 vidgade stadens rutnät åt väster och skolparken, numera Anders Wedbergs park anlades. Planen speglar dåtidens ideal som gick mot en öppnare stadsplanering med breda gator, esplanader och trädplanteringar som förde in ljus och grönska i staden. I vardera ände av parken låg tingshus och skolhus, senare rådhus.

Under tidigt 1900-tal växte det nya trädgårdsstadsidealet fram med fristående hus i öppna parklandskap, gatuståk i oregelbundna mönster som följde naturens förutsättningar. Villa- och egnahemsbebyggelsen spreds sig utanför Noras stadskärna. Norr om stadskärnan utmed strandpromenaden längs Norasjön byggdes villor med lummiga trädgårdar i början av 1900-talet. Senare har radhus och flerfamiljshus tillkommit men området har behållit sin gröna och parkliknande karaktär.

Kring Prästgatan, mellan Norasjön och kyrkan, anvisades på 1644 års stadskarta ett kvarter som prästgårdstomt och tomter i kvarteret mitt emot för klockargård, kaplansgård, sockenstuga mm. Nora kyrkoherdeboställe upptar hela kvarteret än idag där manbyggnad, flygel och uthuslänga finns bevarade, ursprungligen uppförda under 1700- och 1800-talet. På andra sidan Prästgatan finns komministerbostad, klockargård och församlingshem. Komministerbostaden, eller kaplansgården, härrör från början av 1800-talet och Klockargården från 1800-talets sista år. Det nya församlingshemmet uppfördes 1995.

Byggnaderna, som idag är byggnadsminnen, uppfördes under 1700-, 1800- och 1900-talen, och har sedan dess ägts och nyttjats av församlingen i Nora för kyrkliga ändamål. Enligt byggnadsminnesförklaringens motivering bildar de därigenom tillsammans en kulturhistoriskt värdefull ecklesiastisk miljö utan motsvarighet i länet.

Port och gårdsinteriör med Malmbergsgården på Storgatan 12. Den kringbyggda gården är typisk för 1700-talets bebyggelsestruktur i Nora.

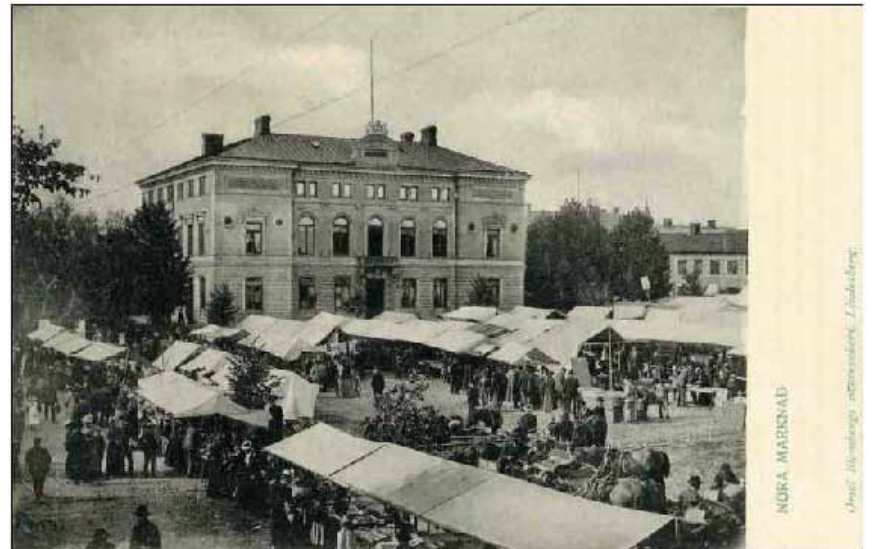
NORA, BANKHUSET. Förlag: Gust. Karlsons Bokh. Bok-, Musik- & Pappersh. Nora. Sparbankshuset uppfördes under den kommersiella blomstringsperioden i slutet av 1800-talet. Nora Bankhus 1904.

Porten in till gården var ofta påkostad och utsmyckad medan innergården bestod av enkla bostäder och ekonomibyggnader.

Nora stadshotell. Vykort från 1902.

Järnets järnväg

Den 5 mars 1856 invigdes Sveriges första normalspåriga järnväg för person- och godstrafik med lokomotivdrift – Nora-Ervalla Järnväg. Den var den första privata järnvägen som kom att dras i Bergslagen för att underlätta transporter av kol, malm och järn. I Nora bergslag fanns vid den här tiden mer än hundra järngruvor, järnbruk och hyttor. Banan byggdes ut i olika omgångar, bland annat till Otterbäckens hamn vid Vänern och band på så sätt samman Bergslagens gruvor med Vänern och resten av världen. Flera järnvägsbolag bildades under 1870-talet i Bergslagen. För att öka lönsamheten gick konkurrerande järnvägsbolag ihop och bildade Nora Bergslags Järnvägsaktiebolag (NBJ) 1905. Godstrafiken var sedan 1800-talet dominerande och fick sin blomstringstid under 1920- och 1930-talen. Persontrafiken stod endast för en liten del. Som en följd av ökad konkurrens från bilar och bussar tvingades den lägga ner 1966. Tillbakagången för gruv- och stålindustrin med nedläggningar som följd innebar även en försämring för godstrafiken. Då brytningen av malm från Storgruvan i Pershyttan upphörde 1967 och stickspåret till Pershyttan därmed förlorade sin funktion revs det upp 1975. Den 1 december 1978 gick sista godståget mellan Nora - Ervalla - Örebro och tillbaka. Idag ägs järnvägssträckan av stiftelsen Nora Järnvägsmuseum och Veteranjärnväg (NJOV) och trafikeras sedan 1980-talet av museitågtrafik för turiständamål av föreningen Nora Bergslags Veteran-Jernväg (NBVJ). Stickspåret till Pershyttan rekonstruerades under slutet av 1980-talet och trafikeras idag av museijärnvägen.

Stationsområdet i Nora är en välbevarad och komplett järnvägsmiljö med stationshus, godsmagasin, lokstallar, bangård med kolgård och vattenhäst, vändskiva och vagnvåg samt ett stort antal ånglok, diesellok, lokomotorer, rälsbussar, arbetsfordon och vagnar, varav vissa är tillverkade för den ursprungliga banan.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- småstadsmiljö

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Noras centrala område med den äldre rutnätsplanen, tomtstrukturen, trästadens stadsträdgårdar, gårdsmiljöer och enklare bebyggelse samt representativ stenhusbebyggelse från 1800-talet, järnvägsmiljön och Anders Wedbergs park.

Järnvägsmiljön bör ges en egen "miljötyp" som *Kommunikationsmiljö* i den nya riksintressebeskrivningen.

I riksintressets nordöstra del finns idag radhuslängor och enstaka villor i anslutning till strandpromenaden med parkkaraktär. Karaktären i denna del skiljer sig markant från den centrala stadskärnans karaktär och finns inte omnämnd i nuvarande beskrivning. Om området ska ingå i riksintresset bör det motiveras i en ny beskrivning.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Småstadsmiljö

– Den rätvinkliga rutnätsplanen från 1644 som bildar ett nät av siktlinjer. Tomtstrukturen, det centrala torget och gatunätet som har sin grund i den ursprungliga stadsplanen med 24 kvarter.

– Torget som ursprunglig platsbildning för administration, köpenskap och handel med representativ bebyggelse från olika tidsepoker.

– Trästadens äldre småskaliga trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen i stadens centrala delar med större stadsgårdar och enklare bebyggelse som berättar om stadens sociala skiktning samt äldre tiders handel och köpenskap

– De äldre kringbyggda handelsgårdarna med ofta påkostade och utsmyckade portlider, som i skala och form knyter an till den tidiga stadens utpräglad lantliga karaktär

– Praktfulla borgarhus uttrycker handelsgårdarnas ökade välstånd och Noras blomstringsperiod som centralort för järnhandeln under slutet 1700-talet och början av 1800-talet

– Tätt liggande gårdar med bostäder och handelsbodar i gatuliv, uthus och enklare bostäder längre in på tomten som formar stadsmässiga slutna kvarter

– Representativa och i stadsbilden framträdande stenhus från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet uppförda i mer storstadsmässig skala för stadens förvaltning, affärs- och sällskapsliv såsom rådhus, stadshus/ stadshotell, tingshus och bankhus

– Anders Wedbergs park med Nya Tingshuset och Rådhuset speglar nya stadsbyggnadsprinciper och 1878 års utvidgning av stadsplanens rutnät

– Den sammanhållna kyrkomiljön kring Nora kyrka med klockargård, komministergård, kyrkoherdeboställe och församlingshem som har sitt ursprung i 1640-talets avsatta prästgårdstomt

Kommunikationsmiljö

– Kompletta järnvägsmiljö kring landets första normalspåriga järnväg, innefattande stationshus, bangård, tillhörande verkstäder, magasin, lokstallar uppförda från 1890-talet fram till 1940-talet

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Orange – den tidiga stadsplanen med torget som en central del med flera representativa byggnader från olika epoker.

Rött – miljöer kopplade till kyrkan

Brunt – kommunikationsmiljö. Kompletta järnvägsmiljö

Gult – Anders Wedbergs park från 1800-talets senare del som ingick i den nya stadsplanen

Centrala Kopparberg

Kopparberg kan sägas ha två ansikten. Dels den äldre träbebyggelsens kring den monumentala kyrkan och de många praktfulla bergsmansgårdarna som berättar om ortens ursprung som gruv- och kyrkby, och dels den mer stadsmässigt uppförda bebyggelse som bildade kärnan i stationssamhället och köpingen Kopparberg.

TÄTORTSMILJÖ

Centrala Kopparberg

[T 47] (Ljusnarsbergs sn)

Motivering:

Tätortsmiljö och *sockencentrum* med bergshantering som ekonomisk grund, med stadsmässiga drag, välbevarad bebyggelse från 1700-, 1800-, och 1900-talen och många byggnader av stort arkitektur och kulturhistoriskt värde. (*Gruvmiljö*)

Uttryck för riksintresset:

Plan- och bebyggelsemönster med partier av sluten, mer stadsmässig bebyggelse och friliggande hus, huvudsakligen i trä men också med inslag av sten och putsarkitektur från 1800-talets slut och 1900-talet. Monumental träkyrka från 1635 och andra byggnader som hör samman med sockencentrumet. Gruvstuga/Tingshus från 1641, bergmästarboställe från 1740-talet och många stora bergslagsgårdar. Gruvstugutorget och Malmplan är ursprungliga platsbildningar för administration, köpenskap och handel. Området Konstbacken med gruvhål och lämningar från bergshanteringen. Järnvägsområdet och anslutande bebyggelse som hör samman med den expansiva perioden vid 1800-talets slut och 1900-talets början, municipalsamhället och köpingen Kopparberg.

Centrala begrepp

Tätortsmiljö

Samlingsbegrepp för tät bebyggelse som förklaras av näringsmässigt differentierade centrala funktioner, med eller utan inslag av administrativa funktioner utöver den rent lokala nivån. Begreppet innefattar alla former av urbanisering, således även städerna, men användes här endast om orter som inte kan preciseras närmare. Under tätortsbegreppet kan man ibland föredra att precisera Stationsområdet, förklarat av järnvägsutbyggnaden, Industriorten, förklarad av industrialiseringsprocessen på landsbygden, samt Municipalsamhället, vilket utan hänsyn till näringsmässig förklaring avser de tätorter vilka 1862–1971 ålades att följa ordnings- byggnads- och hälsovårdsstadgorna för städer utan att utbrytas ur landskommunerna.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolor, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. Sockencentra utgör ett specialfall av Administrativ centralort (jfr d o) och har i många fall utvecklats till sådana genom att dra till sig världsliga centralfunktioner.

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppföring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Gruvparken i Kopparberg med rostgropar och en sk pivå som användes för uppföring av malm. Gruvlaven från 1960-talet ovanför Kopparberg vid Ljusnarsbergs gruvfält.

Foto: Staffan Huss

Kopparberg – ”Bergsstadén”

År 1624 fann Márten Finne från Löa koppar intill sjön Ljusnaren. Koppar började brytas tre år senare och ett kopparbergslag som fick namnet Nya Kopparberg bergslag privilegierades 1641. Utvinning av ädla metaller gynnades under stormaktstiden i en strävan att förstärka Sveriges finanser som drabbades hårt av de många krig som utspelades under denna period. Kopparfyndigheterna visade sig dock snart vara otillräckliga. Kopparbrytningen vid den ursprungliga fyndplatsen vid Ljusnarsbergs gruvfält låg helt nere i perioder. Nya kopparfyndigheter upptäcktes sydost om samhället i mitten på 1800-talet och medgav ett visst uppsving i kopparhanteringen. Här kom förutom koppar även bly och zink att bytas ända fram till 1970-talet. Järnhanteringen kom dock att bli den dominerande näringsgrenen även i Kopparberg. Spåren efter bergshanteringen är många. Vid Gruvbacken finns ett flertal gruvhål och en gruvlav i stål från 1966. Pivå och vändbrott har flyttats därifrån till Konstbacken där kallrostgropar och ett hjulhus vid älven finns kvar på sina ursprungliga platser.

Gruvby – Kyrkby – Sockencentrum – Bergsmansby

Vid 1600-talets början var trakterna kring Kopparberg mycket glest befolkade. Befolkningen bestod av skogsfinnska nybyggare som bosatt sig i de vida skogsmarkerna i slutet av 1500-talet. Med kopparfyndigheterna fick bygden dock ett stort uppsving och en gruvby uppstod kring kopparverket. Befolkningen ökade successivt. Inte minst från Finland kom en våg av nybyggare och när kyrkan uppfördes intill gruvan 1635 bestod 75 % av traktens invånare av finnar.

Kyrkan placerades på en höjd ovanför samhället. Kring kyrkan uppfördes klockstapel, kyrkstallar för långväga besökare, klockargård/sockenstuga med bostad för präst och klockare och komministerboställe. En del av dessa byggnader har flyttat från sina ursprungliga platser. Bebyggelsen närmast kyrkan kring Laxbrogatan består främst av träbyggnader från olika tider från 1600-talet och framåt. Kring Gruvstugutorget finns Tingshuset, uppförd som gruvstuga 1641 för vägning av bergslagets malm, sockenmagasin från 1700-talets mitt och en byggnad i ljus puts som uppfördes under 1870-talet som arkivlokal för Nya Kopparbergs Bergslag AB. Både tingshuset och kyrkan ombyggdes och fick sina nuvarande utseenden i fornnordisk stil med spånklädda fasader i slutet av 1800-talet.

Med tiden utvecklades en bergsmansby där välbärgade bergsmän uppförde ståtliga bergsmansgårdar. Ett flertal stora bergsmansgårdar från 1600-, 1700- och 1800-talen, varav många utgjort ståndsmässiga boställen för bergmästare, gruvingenjörer och disponenter vittnar om bergsbrukets stora inflytande i orten. Stora gården med manbyggnad i karolinsk stil uppfördes som boställe för bergmästaren. Bergmästare var ett statligt ämbete med högsta tillsyn över bergsbruket inom bergmästardömet. Stora gården är ett tydligt uttryck för den statliga närvaron i regionen och speglar statens intresse och kontroll av bergsbruket. Andra stora bergsmansgårdar är Ljusnarsbergs gård, Konstdammen, Kyrkbacken, Laxbro gård och Abrahamsgården med ett flertal bevarade tillhörande byggnader som stall, ladugård, drängstuga, badstuga, vedbod, sädesmagasin mm.

Stationssamhälle, Municipalsamhälle och Köping

Frövi – Ludvika järnväg som kom till orten 1873 fick stor betydelse för Kopparbergs utveckling. Kyrkbyn utvecklades till ett stationssamhälle och handelscentrum med flera olika industrier. Förutom många industriverksamheter kopplade till järnhanteringen startade bland annat bryggeriverksamhet vid 1800-talets slut. Kopparberg blev municipalsamhälle och sedan köping kring sekelskiftet 1800/1900. Med nya bostadsideal och folkrörelser kom nya byggnader att ta plats i orten. Den tidiga folkrörelseepoken finns representerad med bl a Missionshuset, en enkel timmerbyggand från 1870-talet.

Ett centrumstråk utvecklades invid järnvägsstationen och utmed Konstmästargatan. Den nya tidens bebyggelse uppfördes i stadsmässiga former, i rätvinkliga kvarter med bostadshus och butikslokaler i gatuliv och trädgårdar inåt kvarteren. Husen är företrädesvis trähus med fasader av brädpanel eller puts. Vid järnvägen anlades bostadsområdet Brovreten i stadsmässigt

planmönster med esplanad mot järnvägen under 1900-talets början. Under denna tid etablerade sig arbetarrörelsen i Kopparberg. I Brovreten uppfördes ett monumentalt utformat Folkets hus, en stor stenbyggnad i tung klassicism på 1920-talet.

Söder om spåren låg verkstads- och industriområdet med ett flertal byggnader som stationshus, lokstall, verkstäder och magasinsbyggnader. Strax intill uppfördes stationshuset tillsammans med hotell, järnvägsbolagets kontor och bostäder för järnvägspersonal. Stationen var under sekelskiftet en viktig offentlig plats och miljön kring stationshuset gavs en representativ utformning för att visa på platsens betydelse. Stationen fungerade som en entré till orten för besökare som kom med järnvägen och var också en livaktig del av livet i samhället. Byggnaderna placerades på herrgårdsmässigt sätt med huvudbyggnad omgivna av

Gruvstugan/tingshuset

Kyrkstallarna

Koppbergs kyrka och klockstapeln

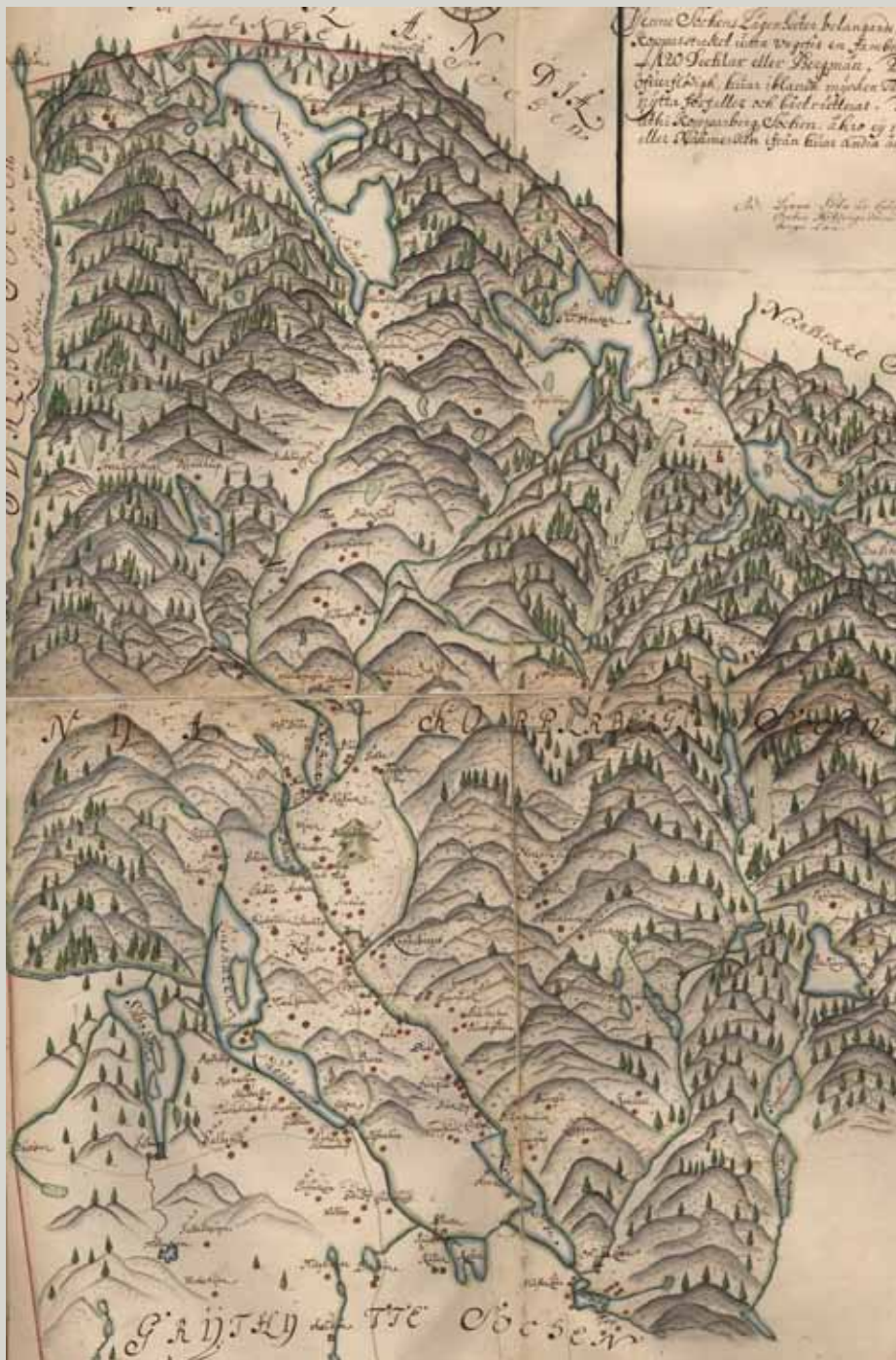
två flyglar. En engelsk park, Järnvägsparken, anlades med slingrande gångar och planteringar. Miljön kring Järnvägsparken utgjorde tidigare kärnan i stationsområdet. Under 1920-talet flyttade stationshuset till den andra sidan spåren mot samhället.

Stenbebyggelsen i Centrala Kopparberg är från 1900-talets början och framåt, och återfinns främst utefter Bergsmästaregatan och Konstmästaregatan. De ekonomiska intressena representeras av Skandinaviska bankens hus uppförd som fondbyggnad i sten i gathörnet med två fasader.

Industribebyggelse, flerbostadshus och villabebyggelse har placerats i ortens ytterkanter i takt med att orten vuxit. Kopparberg präglas framförallt av industriverksamhet baserad på järnframställning samt bryggeriet som grundades i slutet av 1800-talet. De många industrinedläggningarna har bidragit till en negativ befolkningstrend sedan 1970-talet.

Gruvstugutorget

Ljusnarsbergsfältets historik

Ur: Ljusnarsbergsfältet, Huvudstudie. Ljusnarsbergs kommun 2008

År	Händelse
ca 1624	Fyndigheten upptäcks
1630-1641	"Frihetsår" för de finnar och bergsmän från Falun som drev gruvorna
1637	Regeringen beslöt att inrätta en särskild bergslag för Ljusnarsbergsfältet
1641	Byggande av "konstledning" från Garhytteån
1649	Den största produktionen under den första blomstringsperioden (125,7 ton koppar)
1659	En del av Gamla Storgruvan rasade samman
1683-1684	Gamla Storgruvan rasar nästan helt
1695	Brytning påbörjas vid Finngruvefältet, norr om Ljusnarsbergsfältet
1702	Brytningen vid Gamla Storgruvan upphörde nästan helt
1729-1741	Rik malmfångst i Tyskgruvan
1737-1746	Brytning påbörjades i Rålamsgruvan, Ljus- och Älggruvorna
1750	Brytningen övertogs från enskilda rotar till bergslaget
1750-1838	Stadigt avtagande i brytningen
1829	Ljusnarsbergsfältet förlorar sin bergfrälsefrihet
1838	Brytningen övertas av ett enskilt bolag, mer effektiv brytning
1841	Ett nytt kopparverk uppförs
1860	Brytningen i Storgruvan i full gång igen, mer än 100 ton kopparmalm per år
1876	Koppertillverkning vid Ljusnarsbergsfältet upphör
1877-1886	Relativt begränsad brytning, i Rålamsgruvan och Storgruvan, i medeltal 229 ton kopparmalm per år
1886-1902	Nya kopparbergs bergslag arrenderar ut kopparverket och gruvorna till Kaveltorps aktiebolag
1939	AB Zinkgruvor påbörjar brytning
1960-1975	Boliden bedriver gruvverksamhet

"Landt Carta af Nya Kopparbergs Sochn 1688

Denne Sockens Lagenheeter belangande, Så befinnes Sielfoa kopparstreket vara ungefær en fambn Brett, hvar om åhre 120 Deehlar eller Bergmän, 2 Skough finnes öfverflödigh, hvar iblandh mycken Tårr, uthan någens nytta förfaller och bårtruttnar, 3 Alle the heman uthi Kopparbergs Sochen, åhro ey medh några Røjor eller Rååmerken ifrån hvar andra åhtschilde."

Ljusnarsbergs Gård

Konstmästaregatan

Post- och bankhuset placerad som fondbyggnad

Stora gården

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- tätortsmiljö
- sockencentrum
- gruvmiljö

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Kopparbergs centrala område med den äldre bebyggelsemiljön kring torget, kyrkan, omgivande gårdsbildningar samt järnvägsområdet och gruvmiljön. Avgränsningen för riksintresset är däremot begränsad till endast de mest centrala delarna och omfattar inte järnvägsområdet och inte heller gruvmiljön som utgör den ursprungliga platsen för kopparfyndigheterna med flertalet gruvhål, trots att dessa båda miljöer ingår i uttryckstexten. Järnvägsmiljön bör ges en egen "miljötyp" som *Kommunikationsmiljö* i den nya riksintressebeskrivningen. Avgränsningen bör utvidgas enligt förslag på kartan (nästa sida).

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Tätortsmiljö

– Plan- och bebyggelsemönstrets variation mellan slutna, stadsmässiga samt glesare och öppnare former

– Den centrala kärnans bevarade drag med äldre trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen

– Äldre centrumstråk uppfört i delvis stadsmässiga former med trähusbebyggelse i gatuliv, samt inslag av storstadsmässig stenhusbebyggelse från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal speglar den expansiva stadsbyggnadsepoken under tiden som municipalsamhälle och köping

– Offentliga och i stadsbilden framträdande byggnader i form av kyrka, posthus/bankhus, kommunhus, tingshus och stationsbyggnad

Kommunikationsmiljö

– Järnvägsmiljön med Kopparbergs station, bangård, och verkstadsområde, samt Järnvägsparken med rötter i järnvägens tidigaste fas speglar industrialiseringen som en stark drivkraft för Kopparbergs utveckling

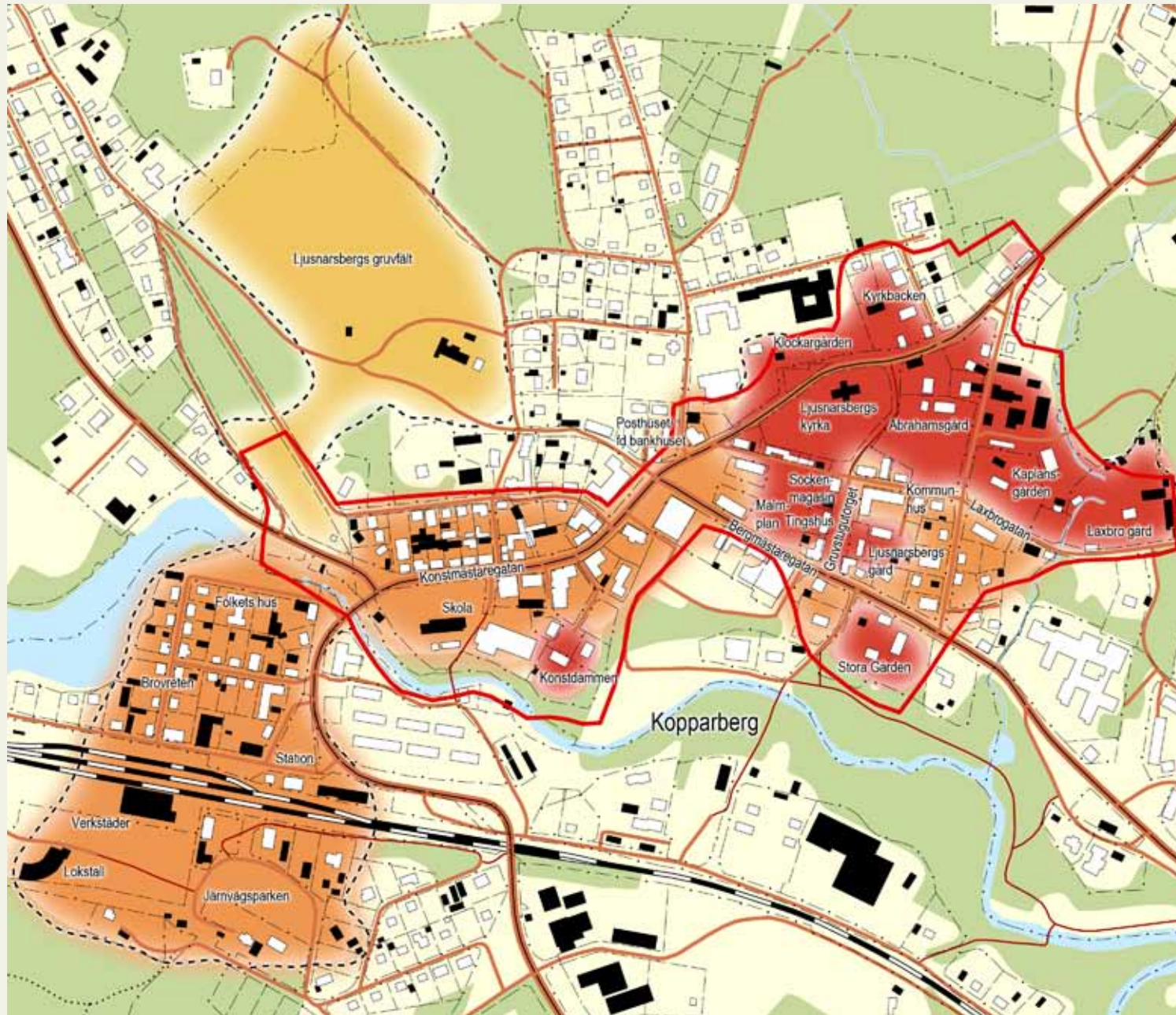
– Stationssamhället framväxt kring järnvägen från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet med bostadsområdet Brovreten anlagt i stadsmässigt planmönster med esplanad mot järnvägen samt det monumentalt utformade Folkets hus

Sockencentrum

- Den gamla kyrkbyn, huvudort för Nya Kopparbergs Bergslag, med äldre gårdsmiljöer och flera praktfulla, herrgårdsliknande bergslagsgårdar från 1700- och 1800-talen
- Kyrkbyns äldre centrum kring kyrkan, Gruvstugutorget och Malmplän, ursprungliga platsbildningar för administration, köpenskap och handel
- Gruvstugutorgets officiella byggnader med kyrkan som fondbyggnad, f.d gruvstuga/tingshus, sockenmagasin och arkivbyggnad som hör samman med funktionen som sockencentrum dit många administrativa och sociala funktioner förlades
- Monumental bergslagskyrka från 1635 och senare tillbyggd, uttryck för den stora folkinflyttningen och koppargruvans blomstringstid under 1600-talet
- Kyrkans monumentalitet och centrala placering på höjden ovanför samhället
- Miljön kring kyrkan med prästgård, kaplansgård, klockargård, sockenmagasin, kyrkstallar samt församlingshem

Gruvmiljö

- Ljusnarsbergs gruvfält med flertalet gruvhål kring platsen där kopparfyndigheterna upptäcktes med gruvdrift fram till 1970-talet. Gruvlav från 1960-talet. Uttrycker bergbrukets betydelse som ekonomisk bas för ortens utveckling.
- Konstbacken med gruvhål och lämningar från bergshanteringen
- Påkostade bergsmansgårdar och ståndsmässiga boställen för bergmästare, gruvingenjörer och disponenter berättar om Kopparbergs sociala skiktning och långa tradition av bergsbruk
- Stora gården, bergmästarboställe som speglar statens intresse och kontroll av bergsbruket

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Kopparbergs äldsta delar, kyrkby, platsbildningar och bergsmansgårdar

Orange – järnvägsmiljö, stationssamhällets bebyggelse och centrumstråk

Gult – gruvmiljö

Röd linje – ursprunglig avgränsning

Svart streckad linje – förslag på ny avgränsning

Grythyttan

Grythyttans äldre rödmålade trähusbebyggelse med många svarta skiffertak och en levande gästgiverörelse samt den typiska bergslagskyrkan utgör platsen för den äldsta staden som grundades tack vare silverfyndigheter i trakten.

TÄTORTSMILJÖ

Grythyttan

[T 43] (Grythyttans sn)

Motivering:

Tätortsmiljö och *sockencentrum* med välbevarad kyrkbybebyggelse av bergslagskaraktär, anlagd som stad och i stadsmässiga former (stadsprivilegier 1641–1682) och med träbebyggelse präglad av 1700- och 1800-talen.

Uttryck för riksintresset:

Tätortens centrala område med torgbildning, kyrka från 1632, gästgiveri med anor sedan 1640 och omgivande tätt liggande gårdsbildningar som formar slutna gatupartier. Många äldre hus har taktäckning av skiffer.

Centrala begrepp

Tätortsmiljö

Samlingsbegrepp för tät bebyggelse som förklaras av näringsmässigt differentierade centrala funktioner, med eller utan inslag av administrativa funktioner utöver den rent lokala nivån. Begreppet innefattar alla former av urbanisering, således även städerna, men användes här endast om orter som inte kan preciseras närmare. Under tätortsbegreppet kan man ibland föredra att precisera Stationssamhället, förklarat av järnvägsutbyggnaden, Industriorten, förklarad av industrialiseringsprocessen på landsbygden, samt Municipalsamhället, vilket utan hänsyn till näringsmässig förklaring avser de tätorter vilka 1862–1971 ålades att följa ordnings- byggnads- och hälsovårdsstadgorna för städer utan att utbrytas ur landskommunerna.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. Sockencentra utgör ett specialfall av Administrativ centralort (jfr d o) och har i många fall utvecklats till sådana genom att dra till sig världsliga centralfunktioner.

Kyrkbebyggelse

Med Kyrkby avses bymiljö som innesluter sockenkyrka utan fullt utvecklat sockencentrum.

Gryhyttan – medeltida hyttby

Gryhyttan har sitt ursprung i en liten hyttby med bergsmansgårdar som växte fram under medeltid vid Grythytteälven. Under 1600-talet skedde en kraftig befolkningsökning. Skogsfinska nybyggare bröt ny mark i de tidigare glest befolkade skogsbygderna och man upptäckte stora silverfyndigheter i trakten. Gryhyttans kyrka som uppfördes 1632 är karaktäristisk för Bergslagen med sin korsformad plan och spånklädda rödmålade fasad. Med en växande befolkning blev kyrkan snart för liten och byggdes därför ut med korsarmar och torn.

Den centrala stadskärnan

Statsmakten hade stora intressen i silverfyndigheterna vid Hällefors och för att underlätta handeln beslutades att en bergstad skulle inrättas vid Gryhyttans kyrka. Stadsrättigheter utfärdades för Gryhyttan 1641. Gryhytte och Hällefors bergslag bildades och Bergslagens tingsplats förlades till Gryhyttan. På drottning Kristinas befallning byggdes en ny väg från Örebro via Gryhyttan till det nyanlagda silververket i Hällefors. Utmed vägen inrättades gästgivaregårdar bland annat i Gryhyttan.

Stadsprivilegierna drogs in 1682 då förväntningarna på silverfyndigheterna inte förverkligades och Gryhyttan levde vidare som kyrkby och handelsplats för den omgivande bygden. Stadsprivilegierna blev dock utgångspunkten till att Gryhyttan utvecklade stadsmässiga former. Ett rutnätsmönster och ett centralt torg upprättades i enlighet med tidens ideal. Även om planen inte genomfördes fullt ut kan ett äldre mönster urskiljas i Gryhyttans centrala del genom torg,

Gryhyttans kyrka

tomtindelningar och gatunät. Staden var vid denna tid begränsad till området kring torget, kyrkan och de angränsande delarna av Prästgatan, Skolgatan, Smedsgatan, Kyrkgatan och Kyrkbacken. Utanför staden tog landsbygden vid.

Kyrkan markerar platsen där Grythyttan tog sin början. Den är centralt placerad vid torget och skiljer ut sig genom sin monumentalitet och volymmässiga dominans mot de omgivande kvarterens låga och intima skala. Kring torget finns gatustråk med äldre

trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen. Den äldre gårdsbebyggelsen karaktäriseras av tätt liggande gårdar med rödfärg och timmer som dominerande inslag. Bebyggelsen formar slutna gaturum och stadsmässiga kvarter med husen tätt intill gatan. Gatuhusen hyste bostäder och handelsbodas medan uthus och enklare bostäder låg längre in på tomten. Skiffer för takläggning började brytas kring Grythyttan i slutet av 1700-talet. De många svarta skiffertaken är därför kännetecknande för bebyggelsen i Grythyttan.

Centrala Grythyttan, bebyggelsen formar slutna gaturum med hus i gatuliv.

Utanför stadskärnan

Förutom den centrala kärnans handels- och hantverks- gårdar finns också flera bergsmansgårdar i Grythyttan, ett tydligt uttryck för ortens långa tradition av bergs- bruk. Längs Skolgatan ligger bergsmansgårdarna Rike- Nilssongården och Detlof-Nilsgården som till skillnad från centrumkärnans stadsmässiga kvarter karakteri- seras av en lantlig inramning. Trädplanteringarna som pryder Skolgatan symboliserar ett stadsbyggnadsideal där grönskan, ljus, luft, och alléer getts en framträdande roll. Efter att järnvägen kommit till orten på 1870-talet förlängdes Skolgatan med en rak väg mot stationen.

I samband med industrialiseringen skedde en stadigt ökande inflyttning från landsbygden till tätorterna. Ett ökat invånarantal medförde även tilltagande behov av skolor, sjukvårdsinrättningar samt andra samhällliga institutioner. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal började olika typer av byggnader av allmännyttig karaktär uppföras utmed Skolgatan i Grythyttans västra del som vid tiden var obebyggd. Till Skolgatans sekelskiftesmiljö hör skolhus, sjukstuga och apoteksgård. Grythyttan växte utåt från den gamla kärnan med villabebyggelse och industrier. Utanför centrum fick bebyggelsen en mer indragen placering gentemot gatulinjen vilket bidrog till bredare och mer grönskande gaturum.

Med järnvägen underlättades transporter och skiffer- brytningen intensifierades. Nya bostadsideal och flera folkrörelser växte fram som reaktion mot sociala miss- förhållanden i samhället. Nykterhets- och frikyrkorörel- sens samlingslokaler och föreningshus blev nya inslag i orten. Den norra delen av Kyrkogatan karaktäriseras av en samlad villamiljö från 1800-talet och tidigt 1900-tal

som kontrasterar mot omgivande bebyggelse med ett för tiden karaktäristiskt formspråk. Här byggdes också Grythyttans missionshus och IOGT-NTOs ordenshus.

Hyttbyn blir centrum för matkultur

Hyttan lades ned 1880-talet och ersattes av smedja, såg och snickerifabrik. Under 1930-talet blev Grythyttans stålmöbler en betydande industri i orten. Gästgiveriet hade i slutet av 1800-talet alltmer hamnat i skuggan av Järnvägshotellet och gästgiverirörelsen lades till slut ned. På 1970-talet återöppnades gästgivaregården och har sedan dess utvecklats till ett varumärke med stort symbolvärde för Grythyttan.

I utkanten av samhället möts det äldre och yngre Grythyttan. Här ligger resterna av hyttan och den ur- sprungliga hyttbyn. Strax intill ligger prästgården och Grythytte herrgård till vilken hyttan hört i senare tid. Det nya Grythyttan representeras av Måltidens hus, som var Sveriges utställningspaviljong på världsut- ställningen i Sevilla 1992 och som blivit ett centrum för mat, dryck och måltidens form. Med en stark profile- ring mot upplevelser och matkultur har Grythyttan idag blivit välkänd för sin gästgivaregård, restaurang- utbildning och Måltidens hus.

Rike Nilssongården

Grythyttans kyrka

Måltidens hus

Spår efter bergsbruket

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- tätortsmiljö
- sockencentrum
- kyrkbybebyggelse av bergslagskaraktär

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Grythyttans centrala område med den äldre bebyggelsemiljön kring torget, kyrkan, gästgiveriet och omgivande gårdsbildningar. Däremot är inte avgränsningen för riksintresset begränsad till detta område. Inom avgränsningen finns också senare årsringar i samhället som dock inte preciseras i motiv- och uttryckstexterna.

Områdena norr och väster om centrumkärnan består av rumsligt och formmässigt sammanhållna bebyggelsemiljöer. Den norra delen av Kyrkogatan karaktäriseras av en samlad villamiljö från 1800-talet och tidigt 1900-tal. Här finns också folkrörelsernas samlingslokaler. Skolgatans sekelskiftesmiljö hyser byggnader av allmännyttig karaktär i form av skolor, sjukstuga och apoteksgård. De senare årsringarna speglar ekonomiska och sociala förändringar i samband med framväxten av det moderna samhället. De speglar också ett annat stadsbyggnadsideal med öppnare och glesare och grönskande gaturum. Motiv- och uttryckstexterna bör därför ändras så att även dessa miljöer finns med. Inom avgränsningen finns också ett mindre inslag av bebyggelse som tillkommit i sen tid. Förslagsvis görs här mindre justeringar av gränsen för riksintresset för att utesluta den sentida bebyggelsen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Tätortsmiljö

- Grythyttans "årsringsvisa" framväxt med tydlig tidsprägel
- Den centrala kärnans bevarade drag av den tidiga staden med torgbildning, tomtindelningar och gatustråk med äldre trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen
- Torget som ursprunglig platsbildning för administration, köpenskap och handel samt socialt viktig plats i den tidiga staden
- Den äldre bebyggelsen som i skala och form knyter an till den tidiga stadens utpräglad lantliga karaktär
- Tätt liggande gårdar med bostäder och handelsbodar i gatuliv, uthus och enklare bostäder längre in på tomten formar stadsmässiga slutna kvarter
- Gatukaraktären med kullersten och tätt liggande hus placerade i gatulinjen som ger en småskalig och intim stadskaraktär
- Påkostade bergsmansboställen, köpmansgårdar, handels- och hantverksgårdar som berättar om Grythyttans sociala skiktning, långa tradition av bergsbruk samt äldre tiders handel och köpenskap
- Den lokala byggnadstraditionen med tak i Grythytteskiffer som uttrycker ortens industriella verksamheter

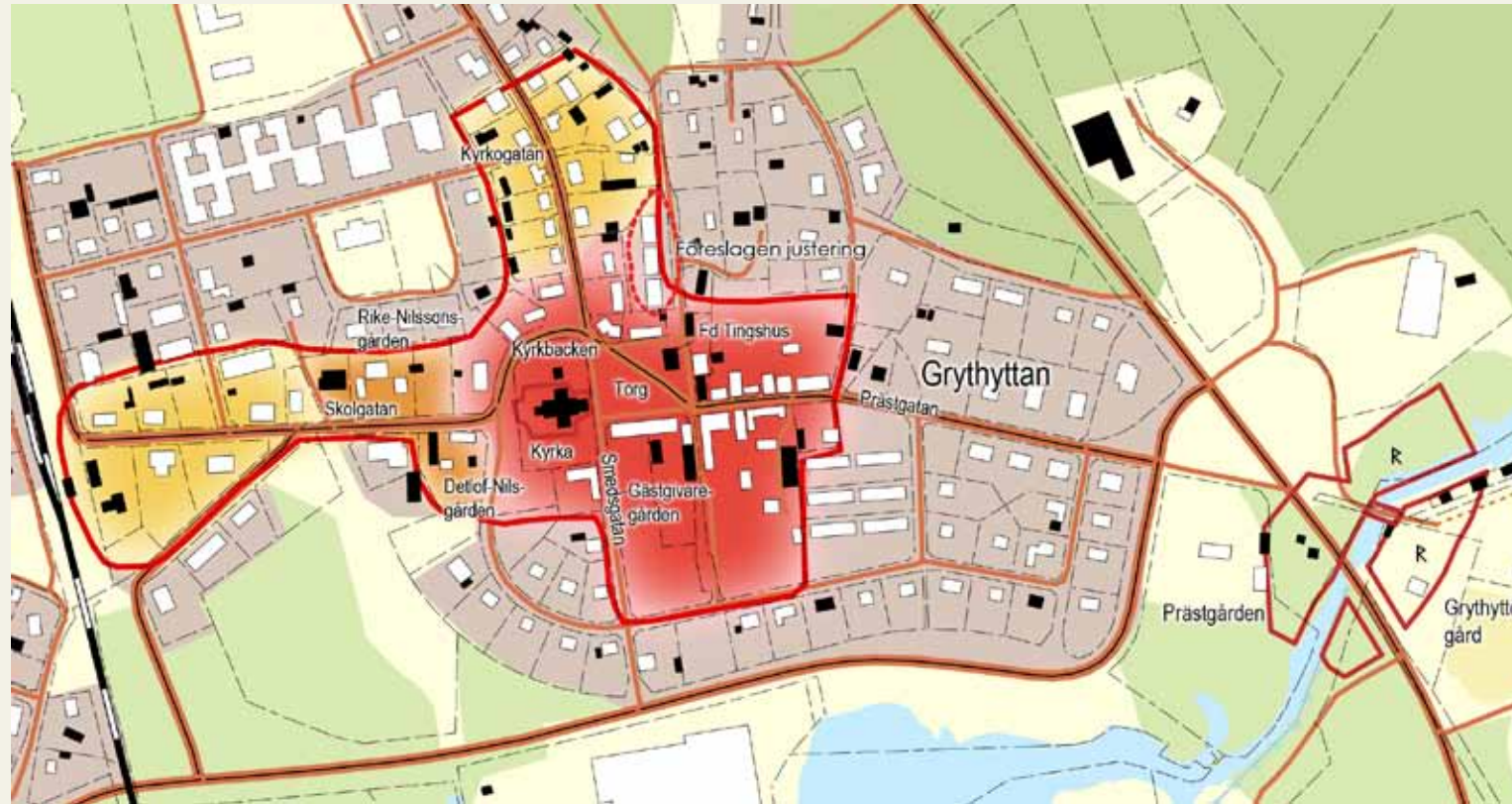
- Bebyggelsemiljöer som hör samman med den expansiva perioden vid 1800-talets slut och tidiga 1900-talets början, med bostadsområden och offentliga byggnader som skola, sjukstuga och folkrörelselokaler

Sockencentrum

- Central samlingsplats med goda kommunikationer som genom stadsprivilegier utvecklas till ett handels- och hantverkscentrum
- Torgets offentliga byggnader med f. d tingshus och kyrka som hör samman med funktionen som sockencentrum dit många administrativa och sociala funktioner förlades
- Gästgivaregården vid den gamla huvudvägen till Hällefors silververk som del av infrastrukturen för stormaktstidens nationsbygge
- Idag levande gästgiverirörelse med tradition sedan 1600-talet

Kyrkbebyggelse

- Karaktäristisk bergslagskyrka som utgör den äldsta byggnaden i orten uppförd 1632, staden har sitt ursprung kring denna plats.
- Kyrkans monumentalitet centralt placerad och de omgivande kvarterens intima skala
- Kyrkan som uttryck för 1600-talets folkökningar

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Grythyttans centrala delar, med den äldre bebyggelsemiljön kring torget, kyrkan, gästgiveriet och omgivande gårdsbildningar.

Orange – Bebyggelsemiljöer utanför centrala Grythyttan med bergsmansgårdar och senare årsringar med samlad villabebyggelse mm

Röd linje – ursprunglig avgränsning

Röd streckad linje – förslag på justering så att den sentida bebyggelsen utesluts.

”..här har bott herr-
skap förr i tiden”

Herrgårdsmiljö

Hinseberg 1930-tal
Bildkälla: Örebro stadsarkiv
Fotograf: Sam Lindskog

Många av dagens storjordbruk har gamla anor bildade på kronans eller tidigare storgårdars marker. Under stormaktstiden inrättades många stora lantgods avsedda som residens för adeln och de höga ämbetsmännen.

Herrgårdslandskapet utmärks ofta av storslagenhet och en tillrättalagd rymd. Adeln skulle bebygga och arrangera sina gods ståndsmissigt. Med sin framstående arkitektur och målinriktade landskapsplanering stod herrgårdsanläggningen under sin tid som en symbol för makt, rikedom och kultur.

Enligt tidens ideal förlades herrgården i ett dominerande läge, med visuell kontakt med omgivande landskap och med en zon fri från övrig bebyggelse. Bostäder för arbetare och ekonomibyggnader på behörigt avstånd till herrgården, arbetets landskap tydligt skilt från herrskapets. Det geografiska avståndet mellan arbetsfolket och herrskapet tjänade som en påminnelse om samhällets sociala skillnader.

Herrgårdslandskapet – ett medvetet planerat landskap

Landskapet kring säterier och herrgårdar blev medvetet designat för att visa på gårdens och ägarens sociala särställning. Adeln skulle bebygga och arrangera sina gods ståndsmissigt för att inte få sina privilegier indragna. Man påverkade också landskapet omkring genom en målinriktad planering av vägnät, storskalig markarrondering samt anläggande av alléer, parker och trädgårdar. Herrgårdslandskapets medvetet gestaltade vyer och utblickar liksom upplevelsen av stramhet, storskalighet och monumentalitet uttrycker ett utpräglat stilideal.

Foto: Jan Norrman ©Kulturmiljöbild RAÄ

Symmetrin och perspektivlinjerna var en styrande princip i herrgårdslandskapet. Långa raka och alléprydda vägar, tydliga axlar, entréer och riktningar signalerade ingången till godsens marker och gav en ståndsmissig inramning för egendomen.

Till herrgården hörde vanligtvis ett storskaligt inrättat jordbruk. Ibland fick flera byar avhysas för att ge plats åt herrgårdarna och deras vidsträckta sammanhängande odlingsmarker. Arbetskraftsbehovet var stort och en stor del av arbetet på de stora jordegendomarna utfördes av statare, daglönare, torpare och tjänstefolk. Torp med dagsversskyldighet till godset låg ofta i utkanten av herrgårdarnas odlingsmarker och representerar den sociala motsatsen till det herrgårdens högre ståndsmissjö. Godsets arbetsorganisation var i hög grad präglad av patriarkala relationer. Arbetskraften försågs med bostäder. Ibland gjordes också insatser på det sociala området i form av exempelvis skolbyggnader.

De stora godsägarna var ofta föregångare och kulturspridare. Nya idéer inom byggnadskonst, sällskapsliv, jordbruk och trädgårdskultur som förverkligades på de stora godsen fick snart efter-

följare på bondejorden. Parker och trädgårdsodlingar var en oskiljaktig del av herrgårdskulturen. Herrgårdarnas trädgårdar och parker formgavs omsorgsfullt enligt tidens uppfattning av stil och god smak och utifrån de senaste nyheterna inom arkitektur, trädgårdsodling och parkestetik.

Hinseberg

Hinseberg är ett välkänt kvinnofängelse. Sveriges största. Men fängelset har sitt ursprung som medeltida storgods. Herrgårdens makt över mark och människor har en lång historia. Stora delar av socknen lydde under Hinseberg redan under medeltid. Idag har makten begränsats till marken innanför fängelsets murar.

HERRGÅRDSMILJÖ

Hinseberg

[T 39] (Näsby sn)

Motivering:

Herrgårdsmiljö med bevarad 1800-talsbebyggelse.

Uttryck för riksintresset:

Medeltida godsbildning med nuvarande herrgårdsbyggnad från 1803, ett nygotiskt utsiktstorn från 1840 och en flottbro från 1836.

Centrala begrepp

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Hinseberg – från medeltida storgods till fångvårdsansalt

Hinsebergs herrgård är idag Sveriges största fångvårdsanstalt för kvinnliga interner. Redan på 1940-talet arrenderades herrgården ut som anstalt, då för pojkar med psykiska problem. När staten och kriminalvården i mitten på 1950-talet köpte Hinseberg blev det först en anstalt för manliga interner men 1960 övergick Hinseberg till att bli Sveriges första kvinnofängelse.

Hinsebergs herrgård är belägen på en kulle med vida utblickar över sjön Väringen och omgivande landskap. Godset som under långa tider spelat en dominerande roll för bygden i Frövi har anor från 1400-talet. Större delen av socknen hörde till godset och en betydande del av befolkningen var knuten till herrgården som daglönare, torpare eller arrendatorer. Frövi järnbruk ägdes av Hinseberg, liksom även under en period Frövifors pappersbruk. Tillsammans med bergsbruk medförde det stora godsets jordinnehav goda inkomster.

"Slottet" uppförs

Under åren 1803–1804 uppförs den nuvarande herrgårdsbyggnaden som kom att kallas "slottet" av folket i bygden. De dåvarande ägarna anlade under 1800-talets första hälft en flottbro mellan Hinseberg och Frövi för att minska avståndet mellan godset och kyrkbyn. Flottbron gick via den mellanliggande ön Kaninholmen där de även lät uppföra ett utsiktstorn i tegel – Koppartornet eller Götiska tornet – i nygotisk stil. De stora ägarna har sedan under 1900-talet styckats upp och idag återstår bara en liten del av dess forna utbredning.

Herrgårdens läge, omgivande storskaliga odlingsmarker, raka vägar in mot herrgården, stora ekonomibyggnader samt ädellövskog och parkanläggning manifesterar herrgårdens sociala betydelse. Idag är det dock svårt att få en överblick över Hinseberg. Området kring herrgården är av naturliga skäl omgärdat av höga stängsel och flertalet nya byggnader har uppkommit för anstaltens behov.

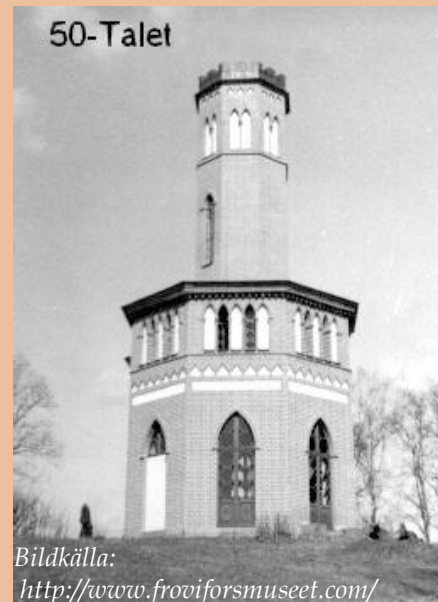

Hinseberg är ett slutet landskap präglat av funktionen som fängelse.

Herrgården, flottbron och Götiska tornet uppfördes under 1800-talet av familjen Tersmeden som var Hinsebergs ägare från 1793 till 1909.

Det gotiska utsiktstornet på Kaninholmen är svårt att se. Området är omgärdat av lövskog och sly och ett staket med låst grind gör det omöjligt att ta sig fram till tornet för att kunna se det på nära håll. Bilder från äldre tider visar ett betydligt öppnare landskap kring tornet.

1910-tal

1990-tal

Bebyggelsen kring Hinsebergs herrgård har förändrats och utökats genom åren för anstaltens behov.

1940-tal

2000-tal

Bildkälla: <http://www.froviforsmuseet.com/>

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdsmiljö

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Hinsebergs 1800-talsbebyggelse, dvs herrgårdsbyggnaden, det nygotiska utsiktstornet samt flottbron. Ett problem med riksintresset Hinseberg är att samband med omgivningen idag är svår att urskilja på grund av herrgårdens funktion som fängelse. Höga stängsel avskärmar herrgården från omgivningen och Götiska tornet på Kaninholmen är omgiven av låsta staket och hög vegetation som delvis döljer tornet. Gårdens anläggningar såsom en engelsk park och andra till en herrgård hörande byggnader har kompletterats med byggnader nödvändiga för verksamheten som fångvårdsanstalt, vilket möjligen försvårar upplevelsen av, och/eller försvagar, värdet som herrgårdsmiljö med ursprunglig gårdsanläggning. Riksintresset är av naturliga skäl otillgängligt för allmänheten.

En brist i gällande riksintressebeskrivning är avsaknaden av institutionsmiljön. Hinsebergs funktion som institution har en drygt 70-årig historia. Parken och trädgården har fungerat som arbetsplats och rehabilitering för vårdtagarna och sedan mitten på 1950-talet för de intagna på fängelset. Manbyggnad och ekonomibyggnader hyser vårdavdelningar, arbetsplatser, administration och boende - cellerna. Nya byggnader har tillkommit för anstaltens behov. Innanför stängslen har

herrgårdsmiljön utvecklats till en egen från det övriga samhället avskild institutionsmiljö med stort socialhistoriskt intresse. Hinsebergs funktion som fängelse präglar starkt upplevelsen av herrgården och påverkar i hög grad dess utformning. De nya byggnaderna bildar tillsammans med herrgården, ekonomibyggnader, park och trädgårdsanläggningar en särpräglad herrgårds- och institutionsmiljö. Fängelsemiljön är det mest utmärkande draget för Hinseberg och kanske även det mest intressanta. Som en riksintressant herrgårdsmiljö har Hinseberg troligen ett lägre värde. Förslagsvis utökas motiv- och uttryckstexten därför med nyckelbegreppet institutionsmiljö.

I en ny riksintressebeskrivning för herrgårdsmiljön bör även det omgivande odlingsmarkerna, de raka vägar som leder in till godset, parken samt ekonomibyggnader upptas. För institutionsmiljön bör nya byggnader tillhörande anstalten såväl innanför som utanför stängslet, såsom personalbostäder o dyl. ingå i beskrivning och avgränsning. Avgränsningen av riksintresset löper idag rakt över byggnader i utkanten som med fördel kan ingå i avgränsningen som alltså bör justeras något.

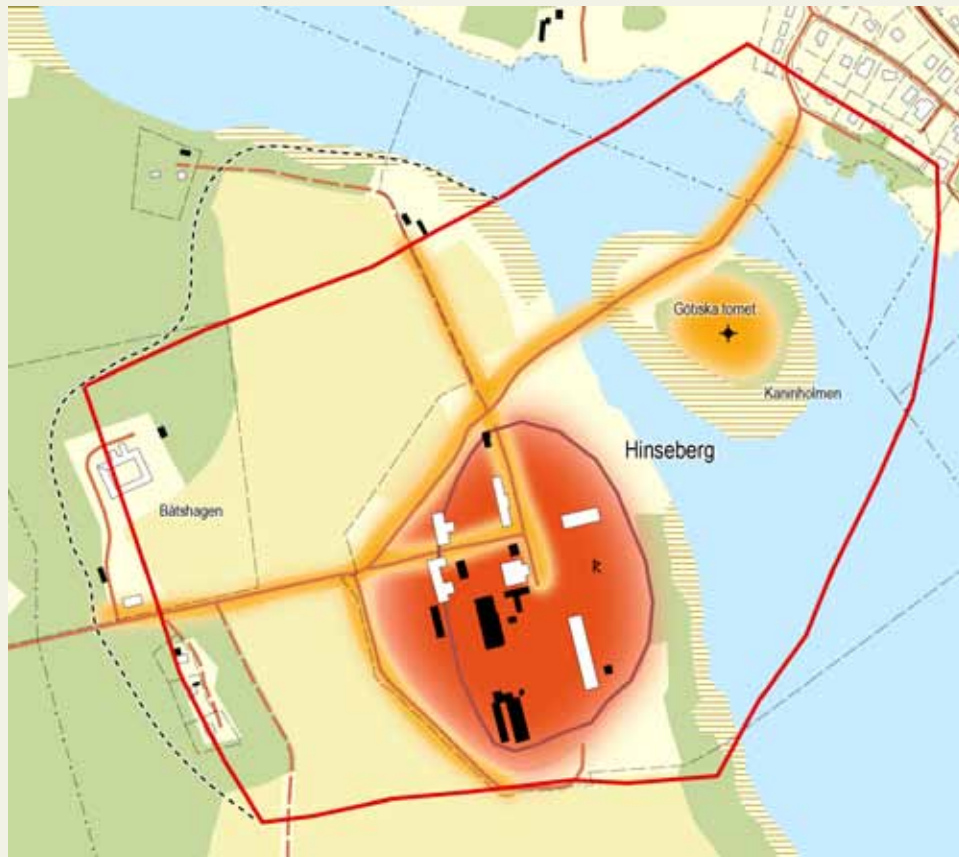
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdsmiljö

- Medeltida godsbyggnad med nuvarande herrgårdsbyggnad från 1803
- Omgivande storskaliga produktionsmarker med underliggande arbetarbebyggelse
- Vägnätets raka geometri, flottbron mellan godset och kyrkbyn samt det nygotiska utsiktstornet uppförda under 1800-talet, uttryck för herrgårdslandskapets medvetet gestaltade vyer, entréer och blickfång
- Herrgårdens strategiska och ståndsmässiga läge med utblick över sjön Väringen och det omgivande landskapet och med en zon fri från övrig bebyggelse
- Engelsk park och monumentala, idealt formgivna ekonomibygnader

Institutionsmiljö

- Institutionsmiljö sedan 1940-talet med nya byggnader från olika tider uppförda för anstaltens behov i anslutning till herrgårdens bebyggelse

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Hinsebergs herrgård

Orange – attribut tillhörande herrgårdslandskapet. Flottbron och Götiska tornet, vägarna till herrgården.

Även de storskaliga odlingsmarkerna som omger herrgården tillhör herrgårdslandskapet. Avgränsningen kan med fördel utökas för att täcka in en större del av dessa samt även bebyggelse tillhörande anstalten som nu ligger utanför.

Brunnsmiljö

Brunnsmiljö

I äldre tid var vattnets läkande kraft omvitnad. Källvatten som användes både som dryck och för bad ansågs vara en universalkur mot alla slags sjukdomar. I en tid då sjukvårdsresurserna och läkarkonsten var svagt utvecklade fungerade kurorter med bad och brunnsdrickning som dåtidens vårdinrättningar. Kurortskulturen nådde sin höjdpunkt under 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Att vistas vid en kurort, "dricka brunn" och bada gyttebad var en av få möjligheter att lindra och bota sjukdomar. Kurorternas lantliga omgivning passerade väl in i 1800-talets naturromantiska idealisering av det enkla, fridfulla och pastorala livet där naturen sågs som botemedel från den ohälsa som frodades i staden.

Under 1800-talet kom allt fler patienter och badgäster från de borgerliga samhällskikten. Under denna tid ansågs överklassens och borgerskapets kvinnor som fysiskt svaga och i behov av mycket vila, till skillnad från arbetarklassens kvinnor som fick utföra tunga arbetsuppgifter inom både jordbruket och industrin. Bleksot var en vanlig åkomma som drabbade framförallt medel- och överklassens flickor som anlände i stora skaror till kurorterna. Diagnosen har sin förklaring i dåtidens kvinnoideal. Enligt den borgerliga synen på kvinnan var hennes plats i hemmet medan det offentliga samhällslivet tillhörde mannen. Unga kvinnor försvagades av undervikt, huvudvärk och järnbrist orsakad av svältkost, hårt snörda korsetter och ett stillasittande liv. Att bleksot försvann som diagnos under 1920-talet kan förklaras av förändrade ideal och levnadssätt samt förbättrade sociala och juridiska villkor för flickor och kvinnor.

*Bild från Sveriges
Kurortsmuseum,
Loka Brunn*

Loka Brunn

Loka Brunn är en av landets äldsta och mest kända kurorter, tidigt besökt av kungligheter och med kontinuitet in i vår tid. Ett litet samhälle i miniatyr, med en strikt uppdelning mellan den välbärgade societeten och de mindre bemedlade gästerna. Bebyggelsen består av en brokig samling hus utan strävan efter enhetlig struktur eller stilkaraktär.

BRUNNSMILJÖ

Loka Brunn

[T 42] (Grythyttans sn)

Motivering:

Bad- och brunnsanstalt med ett stort antal för brunnsanläggningar typiska bostads-, sällskaps- och behandlingsbyggnader från 1760-talet och framåt.

Uttryck för riksintresset:

Sedan 1700-talet kontinuerligt bebyggd anläggning som avviker från andra *brunnsmiljöer* genom att avsaknad av styrning genom plan eller strävan efter enhetlig stilkaraktär präglar miljön.

Centrala begrepp

Brunnsmiljö/Kurort

Hälso- och rekreationsanläggning av högreståndsprägel under perioden 1600-tal till tidigt 1900-tal med därtill relaterade behandlingsinstitutioner, sällskapslokaler och (service-)samhälle.

Kunglig kurort

Loka brunn ligger mellan sjöarna Norra och Södra Loken och är en av landets äldsta och mest kända kurorter. Efter förebilder på kontinenten började man i Sverige under stormaktstiden söka efter källor med mineralrikt vatten. Loka Brunn grundades 1720 och fick kungliga privilegier 1759 vilket innebar att man fick en egen lokal ordningsstadga och kunde döma en gäst som bröt mot denna. På 1760–1770-talen blev Loka känd som societetskurort efter att kungligheter som Adolf Fredrik, Ulrika Lovisa och Gustav III besökt brunnen. De kungliga brunnsejourerna förde med sig att Loka under den första tiden i första hand lockade till sig gäster från det övre samhällsskiktet. Hit kom rika ämbetsmän, brukspatroner, borgare samt välbeställda bönder och bergsmän.

Lokas landskap

Loka blev känt för sin välgörande gyttja och sitt hälsobringande brunnsvatten. Brunnsgästerna fick ett strikt schema för brunnsdrickning och bad. Lokagyttjan som togs upp i kärret bakom brunnshuset och kyrkan var en särskild attraktion och ansågs som den bästa i landet. Även landskapet kring Loka ingick som en väsentlig del i brunnsvistelsen. Lokadalen var känd för sin fukt och sina dimmor. Promenader, frisk luft och nöjsamt sällskapsliv ansågs ha en välgörande inverkan. För brunnssocieteten var Loka också ett sommarnöje som inte endast besöktes av hälsoskäl utan även för rekreation och socialt umgänge. Loka bjöd på sinnliga upplevelser med grönskande parker, slingrande promenadstråk, trolska tysta skogar, rofylldhet och blanka vattenspeglar.

Guds gåva

Källor har sedan länge setts som något gudomligt och heligt. Riter och offerhandlingar förekom vid speciella källor som man ansåg hade en helande och livgivande kraft. När kurorterna infördes i Sverige användes religionen som ett sätt att skapa tilltro. Hälsobrunnarna sågs som Guds gåva i naturen. Ofta knöts olika mirakelberättelser till källans särskilda kraft. I Lokas fall sägs en dövtum dräng ha gått vilse med sina hästar, när han drack ur källan fick talet tillbaka. Eftersom hälsobrunnarna sågs som en gåva från Gud kunde ingen hindras att ta del av vattnet. En konsekvens av detta var att kurortskulturen utvecklade en tidig välfärdstanke. Såväl samhällets fattiga som kungligheter och ståndspersoner skulle kunna ta del av vattnets och gyttjans hälsobringande och läkande kraft.

Strikt klassindelad

Men det innebar inte att brunnsgästerna tilläts beblanda sig hur som helst. Kurorterna hade egna ordningsföreskrifter och var strikt klassindelade. Brunnsgästerna delades in i första, andra och tredje klass och skildes åt genom strikta sociala regler. Kurorterna blev ett slags samhällen i miniatyr där åtskillnaden i alltifrån boendemiljö, behandlingsscheman, servering och nöjen tjänade som en påminnelse om de sociala skillnaderna. Adel och andra ståndspersoner hörde till första klassens gäster. Till andra klassens gäster räknades allmogen medan tjänstefolk och andra arbetare hörde till tredje klass. De medellösa kunde ansöka om gratis vård och logi.

*Landskapet kring Loka Brunn bjöd på
rofyllda miljöer för brunnsgäster och
besökare.*

Södra Loken 1933

Bildkälla: Örebro stadsarkiv

Fotograf: Sam Lindskog

Loka Brunn växte fram i takt med att förmögna godsägare och ämbetsmän lät uppföra egna boningshus i anslutning till brunnen. Kungsbyggnaden och Kungsköket uppfördes på 1760-talet i samband med kung Adolf Fredriks vistelse vid brunnen. Kungsköket användes under en tid som terapilokal för andra klassens besökare. Till de äldsta byggnaderna hör också Alkvettern, Rockesholm och Prästgården som uppfördes av brunnsortens gäster under slutet av 1700-talet samt i början av 1800-talet. Rockesholm tjänade under en tid som läkarmottagning för första klassens gäster. På kurorten fanns också brunnsapotek och ett brunnhäkte för de gäster som bröt mot ordningsreglerna.

De obemedlade, de s.k. gratisterna eller uslingarna bodde på brunnslasarettet, Hvilan. De fattigas brunns-tider förlades tidigt på morgonen medan de övre klasserna kom senare. Pensionärerna hade sina bostäder i Charitén. I början av 1900-talet uppfördes publika byggnader som fungerade som sällskapslokaler för gästerna. För de finaste gästerna i första klass, den så kallade brunnsociteten, uppfördes Stora socitets-huset som fick en stor betydelse för sällskapslivet på Loka. Här spelade man musik, dansade och gjorde nya bekanskap. Lilla socitetshuset var sällskapshus för andra klassens gäster. Socitetshusens salonger och verandor var rum för fester och lustfyllt nöjesliv.

Hjärtat i Loka

Hjärtat i Loka var hälsokällan. Lokas källvatten dracks i Vattensalongen uppförd över en av källorna som en del av Brunnskyrkan. Brunnskyrkan är den tredje kyrkan som uppfördes i området och användes både för gudstjänster och för promenader i samband med

brunnsdrickandet. Hälsokällans kyrkliga inramning speglar de högtidliga ceremonier som försiggick under brunnsdrickningen. Kyrkan bildar också en symbol för de gamla föreställningarna om hälsobrunnar som Guds gåva i naturen.

Sekelskiftets sommarnöje

Under kurortens blomstringstid på 1800-talet och tidigt 1900-tal skedde en intensiv byggnadsverksamhet med både om- och nybyggnad av flera hus. Finnhyttan, Parkvillan och Villa von Essen uppfördes med ett för tiden karaktäristiskt formspråk av sommarvillakaraktär med ljusa oljemålade fasader, balkonger, verandor, stor fönsterrikedom och spröda snickerier. Byggnaderna från denna tid utmärkte sig från den äldre bebyggelsen genom sin större skala och sitt nya arkitektoniska uttryck.

Kungsbyggnaden <http://www.lokabrunn.se>

Läkare och patienter

Brunnsläkaren var en auktoritet på kurorten med ansvar över brunnsgästernas hälsokur och rätt att döma i ordningsfrågor. Från 1800-talet och framåt kom medicinska landvinningar att göra läkaryrket högt ansett och statusfyllt. På behörigt avstånd från den övriga bebyggelsen uppfördes en representativ bostad för brunnsläkaren på 1930-talet. Doktorsåsen ståndsmässigt belägen på en höjd och med en zon fri från övrig bebyggelse skapade en rumslig distans mellan läkare och patienter. Ett geografiskt avstånd som tjänade som påminnelse om läkarens upphöjda ställning.

Plats för möten och stämningar

Loka har fortsatt vara en plats för möten, avkoppling och rekreation. Sedan 1970-talet har Loka brunn övergått från att vara en sommarkurort till en året-runtanläggning med spa, rehabilitering, kurser och konferenser. En nybyggd spaanläggning finns idag intill kyrkan. Loka är också ett välkänt varumärke genom försäljning av kolsyrat källvatten tappat från Loka brunn och som marknadsförs och associeras till Lokas trolska och rofyllda omgivningar.

Tack vare att hälsobrunnen vid Loka har använts kontinuerligt från 1700-talet finns byggnader starkt präglade av brunnsepokens ideal och stämningar under nästan 300 år. Brunnsepokens byggnader och miljöer har inrymt funktioner för boendet, brunnsdrickningen och det sociala livet på Loka. Loka utmärks till skillnad från andra brunnsmiljöer av en avsaknad av stävan efter en enhetlig stilkaraktär och medveten planläggning.

Prästgården, Finnhyttan och Kungsköket
<http://www.sverigeskurortsmuseum.se>

Brunnskyrkan

Reklam för Loka med 200 års mellanrum

1832

Brunnsdrickningen och Baden wid Loka börja innew. År den 22 Juni och räcka första Terminen till den 17 Juli. Andra Terminen ingår den 18 Juli fortfar till och med den 11 Aug. Baden betalas efter gammal fastställd Tariff. Matpriset, för plats wid första bordet, erlägges med 1 R:dr 8 s. och för dito wid det andra med 40 s. om dagen, utan afdrag för särskilta mål och dagar. Win, hwaraf finnes ett godt lager, Brännwin, Öl och Swagdricka betalas särskilt. Åt Betjening lemnas mat, efter derom med Traktören träffad öfwerenskommelse. De, som åstunda hämta mat, böra sjelfwe förse sig med så kallad Mathämtare och Kuvererter. Badlinne böra resp. Brunns-gäster sjelfwe medföra.

Utgift af Allmoge är betydligt modererad. De Fattige, som söka inträde på Lasarettet, böra infinna sig wid Brunnen till d. 25 Juni, och medföra gilltiga Prestbewis öwer fattigdom, samt till Lasarettets Kassa erlägga 2 R:dr, då de, så långt omständigheterna medgifwa, erhålla fria Bad, fri Brunnskur och fritt uppehälle. Andre, mindre utfattige, bekosta sjelfwe sitt uppehälle, men erhålla fria Bad och fri Brunnskur. Wanfrejdade och med smittsamma sjukdomar behäftade mottagas ej. Alla priser äro utsatta i Bancko. Om Rum m. m. kan korresponderas med undertecknad Intendent, hwars adress; är, till första Brunns-terminens början, Örebro; derefter Warnäs och Loka.

Örebro den 12 April

Stockholm, Post- och Inrikes Tidningar, 1832

2012

Mitt i trolska Bergslagen, där rofylldheten är total och luften så klar att varje andetag känns som en inre rening - där ligger Loka Brunn som skänkt människor livskraft i 300 år.

Spa på Loka Brunn

Nu har vi invigt Vattensalongen som ligger vid sjön Norra Loken. Här finns en unik spaupplevelse i form av bad, bastur, behandlingsavdelning, golfhall och en spareception med butik och servering. Vår behandlingsavdelning erbjuder bland annat massage, kroppsbehandling, Lokas specialiteter och exklusiva ansiktsbehandlingar med diamantslip.

Boende på Loka Brunn

Idag finns 54 hus på Loka Brunn, byggda från 1700-talet och fram till idag. Som gäst hos oss bor ni bekvämt i bland annat Finnhyttan, Parkvillan, Kungsbyggnaden, Bergstralska huset, Charitéen, Hoilan, Bondeska huset och Lilla Societetshuset. Alla hus är unika och bär på en historia värd att uppleva.

Våra rum

Vi har återinfört rumsindelning på Loka Brunn så att du som gäst själv kan välja önskad standard. Enligt traditionen delas rummen in i tre kategorier A, B eller C-klass.

A-klass Loka Brunns finaste rum.

B-klass Klassiska rum med god standard.

C-klass Enklare standard till lägre pris.

Loka brunn <http://www.lokabrunn.se>

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- brunnsmiljö/kurort

Riksintresseavgränsningen sträcker sig mellan sjöarna Norra och Södra Loken. Motiveringen till riksintresset är bad- och brunnsanstalt med ett stort antal för brunnsanläggningar typiska bostads-, sällskaps- och behandlingsbyggnader från 1760-talet och framåt. De fysiska uttrycken för riksintresset utgörs av karaktären av en sedan 1700-talet kontinuerlig bebyggd anläggning samt miljöns prägel av avsaknad av styrning genom plan eller strävan efter enhetlig stilkaraktär. Gällande beskrivning är mycket kortfattad och saknar uttrycken för den sociala dimensionen i miljön. Även kontinuitetsaspekten är frånvarande i beskrivningen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Brunnsmiljö/Kurort

- Hälsobrunnen i hjärtat av Loka med brunnskyrka, vatensalong och gammelbrunnen där den första källan låg
- Mossen med de viktiga källorna och gyttjan
- Brunnsanläggning kontinuerligt framväxt sedan 1700-talet i en oreglerad struktur med ett blandat byggnadsskick och stilideal utan strävan efter medveten planläggning
- Byggnadernas varierande uttryck genom konstruktion, volym, stil, skala, material och färgsättning som speglar brunnssepokens ideal och stämningar under nästan 300 år
- Brunnsortsepokens byggnader som inrymt funktioner för boendet, brunnsdrickning, bad, service och det sociala livet på kurorten
- Lokas omgivningar med grönskande park, trädgårdar, planteringar, promenadstråk, skogar och sjöar som gett förutsättningar för rekreation, upplevelser av avskildhet, rofylldhet och tystnad och ingått som en del av brunnsvistelsen.

– Kungsbyggnaden och Kungsköket uppförda på 1760-talet i samband med kung Adolf Fredriks vistelse samt det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets representativa sommarvillor, Lilla och Stora Societetshusens sällskapslokaler speglar Loka som borgerligt sommarnöje och societetskurort med kungliga traditioner

– Representativ läkarebostad placerad avskilt från den övriga bebyggelsen som uttryck för brunnsläkarens status och auktoritet i kurorten samt den rumsliga distansen mellan läkare och gäster/patienter

– Den strikt klassindelade brunnsmiljön med brunnslasarett, sällskapshus, behandlingslokaler och bostäder för olika samhällsskikt som uttrycker kurortens sociala skiktning i boende och verksamheter.

– Loka brunns långa kontinuitet in i vår tid med spa, brunnsdrickning och framställning av mineralvattnet Loka

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Brunnskyrkan, Vattensalongen och mossen

Gult – Lokas samlade bebyggelse med en blandning av byggnader från olika tider. Byggnader från 1700-tal och tidigt 1800-tal markerade som röda i kartan. Byggnader från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal markerade som gula.

Orange – Läkarbostaden

Sockencentrum

*"Närmiljö successivt fram-
vuxen kring sockenkyrka
och prästgård"*

Kyrkan kom från medeltid och framåt att utgöra socknens centrum dit en rad olika administrativa och sociala verksamheter koncentrerades. Kyrkan utgjorde kärnan i sockencentrat och var en given samlingspunkt för sockenborna. Som en följd av kyrkans centrala roll i varje socken kom många vägar och stigar att leda till bygdens centrum. I takt med att befolkningen ökade och samhället förändrades inrättades olika byggnader till socknens och kyrkans förvaltning i kyrkomiljön. Det traditionella sockencentrat kan förutom kyrka och prästgård ofta omfatta sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, lanthandel, tiondebod, kyrkstallar och sockenmagasin. Socknen bildade från medeltid fram till 1862 års kommunreform en administrativ och styrande enhet. När kommuner bildades övertogs socknarnas indelning. I vissa kyrkomiljöer uppfördes nya kommunalhus i anslutning till kyrkan, i andra fall övertogs sockenstugan som kommunens förvaltningslokal.

Fellingsbro

Fellingsbro var länge ett fett pastorat med bördig slätt och angränsande skogstrakter. Här möttes bergslag och bondebygd. Fellingsbros storslagna stenkyrka utgjorde under långa tider bygdens samlingspunkt. Platsens roll som socknens administrativa, politiska och ekonomiska centrum är tydligt avläsbart i landskapet. Här finns flertal byggnader från olika epoker från medeltid till tidigt 1900-tal bestående av bland annat en medeltida kastal, en ståndsmässig prostgård, två skolbyggnader, samt en klockargård som använts som kommunalhus, bank och sockenstuga.

SOCKENCENTRUM

Fellingsbro

[T 38] (Fellinsbro sn)

Motivering:

Sockencentrum.

Uttryck för riksintresset:

Kyrkan med tillhörande kastal har dominerande åsläge och ligger i öppet *odlingslandskap*. Prästgård och arrendatorsgård, skola och fattigstuga.

Centrala begrepp

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. Sockencentra utgör ett specialfall av Administrativ centralort (jfr d o) och har i många fall utvecklats till sådana genom att dra till sig världsliga centralfunktioner.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Fellingsbro - Sockencentrum i bördig bygd

Fellingsbro kyrka ligger högt på en rullstensås omgiven av den flacka bördiga Fellingsbroslätten. Att Fellingsbro var en rik bygd med många stora gårdar och järnbruk avspeglas i den ovanligt stora kyrkan, en av de största i länet. Den nuvarande kyrkan är resultatet av flera om- och tillbyggnader. Den första kyrkan på platsen byggdes på 1100-talet. Mot slutet av medeltiden, förmodligen under 1500-talet, fick kyrkobyggnaden sin nuvarande storlek. Efter en stor ombyggnad i början av 1800-talet fick kyrkan sitt nuvarande klassicistiska utseende.

Kyrkans ansevärda storlek kan ha hört ihop med att kyrkoherdeämbetet i Fellingsbro var förenat med en betydelsefull position som kanik vid Domkapitlet i Västerås. Kyrkan rymmer flera praktfulla äldre inventarier som vittnar om dess betydelse. I kyrkorummet bidrar altarpuppans snidad altartavla i senbarockstil, den rikt utsmyckade predikstolen och orgelfasaden från 1700-talet till kyrkans ståtliga interiör. Till medeltiden hör en stor dopfont av kalksten från 1200-talet, ett senmedeltida altarskåp och två kyrkklockor.

Fett pastorat

Under medeltidens slut uppfördes även en kastal söder om kyrkan. Den har troligen använts som sädesmagasin för att hysa kyrkskatten, tiondet. Kastalen är den enda bevarade i sitt slag i Mellansverige och har senare använts som klocktorn och sockenmagasin. Prästen drev själv in tiondet, varifrån delar av hans egen lön togs. Resten gick till sockenkyrkan, biskopen och de fattiga. Sockenborna gav motsvarande en tion-

Fellingsbro kyrka och kastal

del av sin produktion till kyrkan. Prästlönerna varierade därför mycket mellan pastoraten beroende på socknens ekonomi. Fellingsbro var ett "fett pastorat" med bördig slätt och angränsande skogstakter. Här möttes bergslag och bondebygd och under 1600-talet försågs kyrkan med många donationer från ägarna till de omgivande järnbruken.

Kyrkan var länge bygdens samlingspunkt och administrativa centrum. Intill kyrkan ligger den praktfulla prostgården med ekonomibyggnader och arrendatorsbostad. Tjänstebostaden och kyrkan hörde ihop och sockenborna var skyldiga att bidra vid kyrkobygget och husen till prästgården. Till bostället hörde också ett jordbruk som utöver tiondet och ersättningen för förrättningar var basen för prästhushållets försörjning. Prosten hade en framskjuten roll i samhället och bostället uppfördes enligt ståndsmässiga principer för att motsvara innehavarens sociala ställning. Prostgården byggdes först i en våning på 1730-talet och bebyggdes som en herrgård med en andra våning i början av 1800-talet.

Kyrkan var länge bygdens samlingspunkt och administrativa centrum.

Socknens nav

Prästerskapet och kyrkan som var navet i socknen utgjorde normgivande och inflytelserika institutioner i det gamla bysamhället. Sockenborna hade närvaroplikt vid gudstjänsterna och prästen var socknens styresman. Från prästgården och kyrkan spreds nyheter, information, lagar och förordningar till församlingen. Prästen förmedlade statens budskap och höll ordning på befolkningen från vaggan till graven. Prästgårdarna var ofta tidiga med att förverkliga nya idéer inom såväl jordbruk, byggnadskultur, trädgårdar och parker som sockenborna efter bästa förmåga följde efter. Prästhushållet fungerade som en länk mellan allmog och högre ståndskulturen. Öster om kyrkan ligger komministergården, klockargården och kyrkvaktmästarbostället. Vid de större församlingarna skaffade sig kyrkoherdarna tidigt en hjälppräst, kaplan eller komminister som titeln senare blev. Kyrkan hade fram till 1800-talets mitt det offentliga ansvaret för skolan och undervisningen sköttes av kaplanen eller klockaren. Redan i början av på 1600-talet fanns en skola vid kyrkan. Från och med 1842 års skolstadga inrättades en

Den bördiga slätten.

fast lärarkår och särskilda skolhus med lärarbostäder började byggas. Intill komministergården uppfördes ett nytt skolhus i sten och ett småskolehus med tillhörande lärarbostäder under 1800-talet.

Den sociala omvårdnaden och ansvaret för fattiga och sjuka vilade först på kyrkan men övergick efterhand till sockenborna. Under 1600-talet blev fattigfrågan ett växande problem till följd av de många krigen och åren av missväxt. Ett hospital eller en fattigstuga uppfördes under denna tid vid kyrkan. En ny fattigstuga i sten uppfördes under 1840-talet som efter en tid uppläts som bostad för socknens barnmorska. Den är idag riven.

Fellingsbro landskommun bildas

Kommunalreformen 1862 innebar att många administrativa uppgifter flyttades över från socknen till den nybildade Fellingsbro landskommun. I praktiken fanns det många starka band mellan det borgerliga och kyrkliga. Inte sällan var det samma personer som styrde ärenden som gällde både kommunen och socknen. Ett nytt kommunalhus uppfördes intill kyrkan i början av 1900-talet. Den praktfulla Klockargården rymde banklokal och har förutom kommunalhus också fungerat som sockenstuga och församlingshem. Vid denna tid genomfördes också en reform som innebar att prästlönen ersattes med en fast kontantlön. Tiondet avskaffades och prästgårdarna skildes från lantbruket. Prästgårdsjorden arrenderades ut och en arrendatorsbostad uppfördes vid kyrkan.

Fellingsbro kyrka var fram till början av 1900-talet i flera avseenden bygdens centrum. Vid denna tid inleddes en centrumförskjutning från kyrkan till Fellingsbro stationssamhälle som växt fram i anslutning till järnvägen. Stationssamhället blev den nya samlingspunkten för boende, handel, arbete och service. Det gamla sockencentrat är fortfarande tydligt avläsbart i landskapet kring kyrkan.

Bedömning av riksintresset - brister

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- sockencentrum
- odlingslandskap

Det kulturhistoriska motivet till riksintresset utgörs av sockencentrumfunktionen som utvecklats kring kyrkan. Den nuvarande texten är mycket kortfattad. Uttrycken för riksintresset utgörs av kyrkan med tillhörande kastal, det dominerande åsläget i ett öppet odlingslandskap, prästgård, arrendatorsgård, skola och fattigstuga. I texten saknas många av uttrycken för Fellingsbros tidigare funktion som sockencentrum. Sedan riksintresset bildades har fattigstugan och flera av ekonomibyggnaderna som hört till arrendatorsgården rivits.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum

- Fellingsbro kyrka med lång byggnadshistoria uppförd i klassicistisk stil på den medeltida kyrkans plats
- Kyrkans dominerande åsläge i öppet flackt odlingslandskap
- Central plats med goda kommunikationer i mötet mellan bergslag och bondebygd
- Den ovanligt stora kyrkan, en av de största i länet, ett uttryck för den rika bygden samt kyrkoherdeämbetets ställning i den kyrkliga hierarkin
- Kyrkans interiör med flera praktfulla äldre inventarier som vittnar om dess betydelse.
- Kastal uppförd under medeltiden som magasinsbyggnad för socknens tionde, senare använd som sockenmagasin
- Ståndsmässigt utformad prostgård med en stor trädgård och parkliknande tomt, exempel på den högreståndspräglade prästbostad som utvecklades under 1800-talets början.

– Tjänstemannabostäder i anslutning till kyrkan i form av kyrkvaktmästarbostad, klockaregård och komministergård avsedd för kyrkoherdens hjälppräst

– Två skolbyggnader uppförda under 1800-talet med tillhörande lärarbostäder, som uttrycker funktionen som sockencentrum med tillhörande administrativa och sociala funktioner

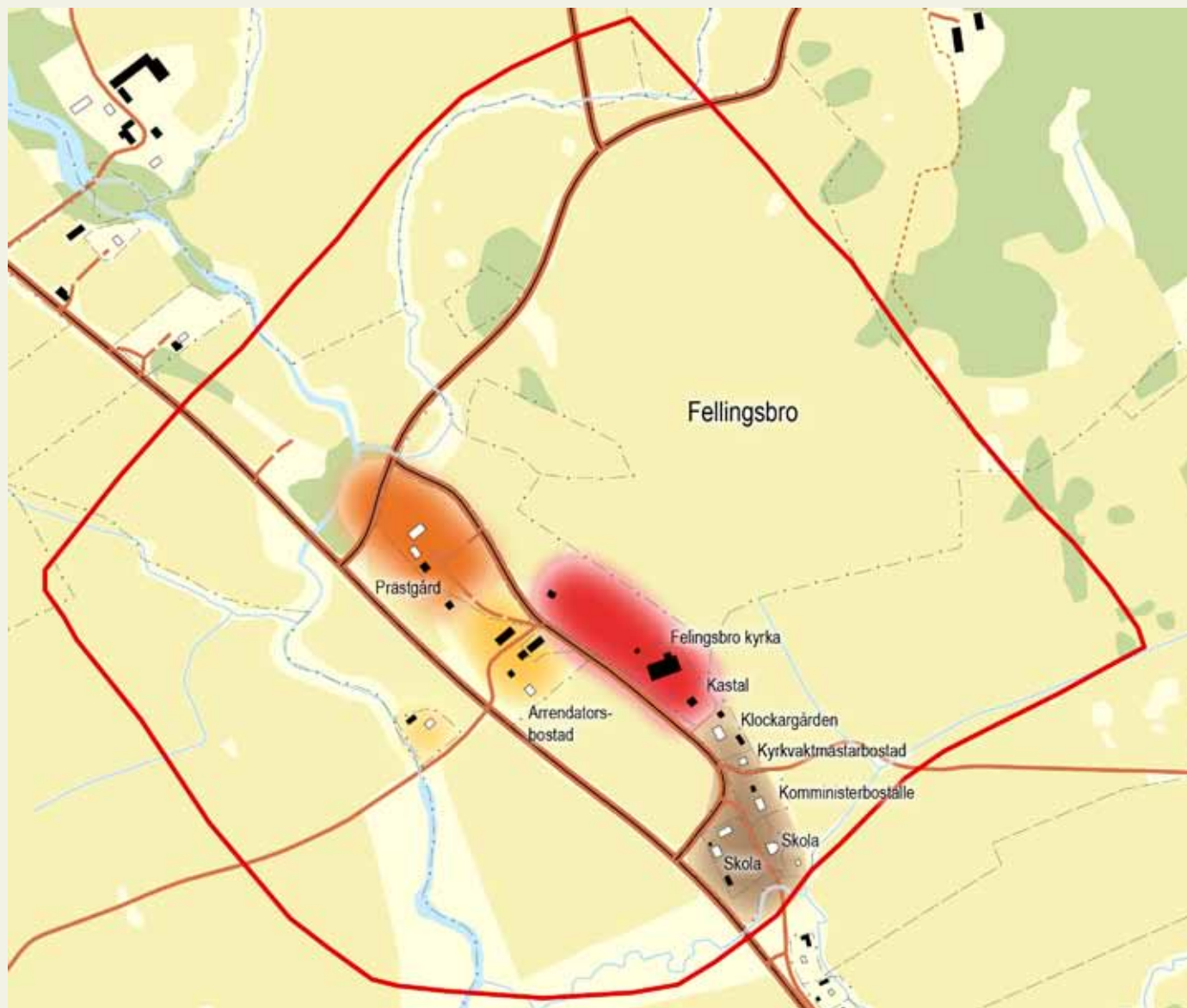
– Den representativt utformade Klockargården från tidigt 1900-tal använd som kommunalhus, bank och sockenstuga uttrycker platsens tidigare roll som socknens administrativa, politiska och ekonomiska centrum

– Det äldre vägnätet som berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra

Odlingslandskap

– Det omgivande öppna odlingslandskapet utgör en del av det jordbruk som tidigare hörde till prästgården och som bidrog till avlöningen och försörjningen av prästfamiljen.

– Arrendatorsbostad som speglar prästgårdens avskiljande från lantbruket i samband med 1900-talets lönereformer

De olika miljöerna är markerade med olika färger i kartan.

Rött – Kyrkomiljö

Orange – Prostgården

Gult – Arrendegården

Brunt – Kyrkans tjänstemannabostäder samt skolmiljöer

Referenser

Backlund, A-C. mfl. 1988. *Boken om Bergslagen – resa i en levande historia*

Berggren Uno, 2000. *Brukspatroner, svedjefinnar och torpare.*

Esbjörnsson, E. 2003. *Vårt att se i Örebro län – en vägvisare till natur och kultur i Tiveden, Närke och Bergslagen.* Örebro läns museum.

Esbjörnsson, E. 2003. *Kyrkor i Örebro län – en vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader.* Örebro läns museum/Strängnäs stift.

Germundsson, T. m fl. 2010. *Landskapet, förflutenheten och samtiden – uppsatser om bevarandets dilemman.* Rapporter och notiser 171. Inst. för Kulturgeografi och Ekonomisk geografi, Lunds universitet.

Hällefors kommun. 1990. *Översiktsplan.*

Höglin S. 2008. *Bergsmanslandskapet – en översikt.*

Isacson, M. mfl. 2009. *Fram träder Bergslagen. Nytt ljus över gammal region.*

Karlsson, L. 2010. *Bergsmän och tackjärns Patroner. Perspektiv på industrialiseringsprocessen 1810–1900.* Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Lagerlöf, S. 1906-1907. *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige.*

Landeholm, S. & Eriksson, L 2001. *Noraskogs Bergslag, häfte 1 & 2. Atlas över Sveriges bergslag.* Jernkontoret/Riksantikvarieämbetet

Landeholm, S. 2003. *Linde Bergslag. Atlas över Sveriges bergslag.* Jernkontoret/Riksantikvarieämbetet

Lindesbergs kommun. 2007. *Översiktsplan.*

Ljusnarsbergs kommun. 2002. *Översiktsplan.*

Länsstyrelsen Örebro län. 2003. *Program för kulturmiljövärd i Örebro län, del 1 Brukat och byggt i Örebro län.* Publ. nr. 2002:21, del 2 Örebro län - Ett län med många landskap. Publ. nr. 2002:22.

Länsstyrelsen Örebro Län, 2005. *Sveriges första normalspåriga järnväg. Utredning för byggnadsminnesförklaring.* Länsstyrelsen Örebro län

Länsstyrelsen Örebro Län, 2007. *Natur- och kulturvården längs Järleån.* Publ. nr. 2007:15

Nora kommun. 1999. *Översiktsplan.*

Oldén, G & Granlund, P. 2010. *Byggnadsordning och områdesbestämmelser för Nora stadskärna.* Nora kommun.

Olsson, F. 2007. *Järnhanteringens dynamik: produktion, lokalisering och agglomerationer i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910.* Umeå studies in economic history 35, Umeå: Institutionen för ekonomisk historia.

Riksantikvarieämbetet. 1996. *Landskaps- och miljötyper. En ordlista till riksintresseöversynen.*

Riksantikvarieämbetet. 1996. *Riksintressen. Örebro län.* SNA. 2011. *Bergsbruk – gruvor och metallframställning.*

Sweco Environment AB, 2008. *Ljusnarsbergsfältet – Huvud-studie.* Ljusnarsbergs kommun.

Welinder, S. 2003. *Skogsfinnarna i den svenska maktstaten. Lokallhistoria, etnicitet och landskap.*

Åkesson, Å. 1998. *Invandrare i Bergslagen. Tyskar, Finnar, Valloner.*

Övrigt

FMIS

<http://gis.lst.se/lstgis/>

Riksantikvarieämbetet kulturmiljöbild

Riksantikvarieämbetet bebyggelseregistret

<http://www.froviforsmuseet.com/>

<http://www.kriminalvarden.se/Fangelse/Vara-anstalter/Hinseberg/>

Sveriges radio, 2010. Släktband - Bortglömda gruvpigor och rika bruksarkiv 20101129

Lantmäteristyrelsens arkiv:

Vikers socken, Skrikarhyttan nr 1-7. Enskifte 1821

Hjulsjö socken, Hjulsjöby nr 1-3. Storskiftesdelning 1796

Lindesbergs stad. Ca 1800

Lindesbergs stad. 1644

Nora stad. Avmätning 1778

Nora stad. Geometrisk avmätning 1644.

Ljusnarsbergs socken. Geografisk karta 1688

Häradsekonomiska kartan över Örebro län

GSD Fastighetskartan

Dokumentation av bebyggelsen i Grythyttan, Nora, Pershyttan, Lindesberg, Kopparberg:

<http://www.hellefors.se/ny2/Grythyttan/HTML/index.htm>

<http://kommun.nora.se/webdav/files/Byggnadsinventering/Nora/HTML/index.htm>

<http://kommun.nora.se/webdav/files/Byggnadsinventering/Pershyttan/HTML/index.htm>

<http://kommun.nora.se/webdav/files/Byggnadsinventering/Veteranj%C3%A4rnv%C3%A4gen/HTML/index.htm>

<http://ga.lindesberg.se/fotodokumentation/html/index.htm>

<http://www.ljusnarsberg.se/Byggnadsinventering/Kopparberg/HTML/index.htm>

